

Alda B. Möller

Íslenskukennsla í Bessastaðaskóla 1806–1846 og á fyrstu árum Reykjavíkurskóla

1 Inngangur¹

Fræðimenn hafa bent á að á 19. öld hafi mótast málstaðall sem smám saman hafði áhrif á tungumálið og hefur verið einkenni þess síðan. Nefnd hafa verið mikil áhrif kennslunnar í Bessastaðaskóla og þá einkum áhrif gullaldarþýðinga Sveinbjarnar Egilssonar á Hómerskviðum úr grísku og málvöndunar Hallgríms Scheving í latínuþýðingum (Kjartan G. Ottósson 1990:61–65). Skáld og fræðimenn sem þaðan komu réðu miklu um þróun málsins en lítið hefur verið fjallað um bein áhrif móðurmálskennslu í skólanum.

Íslenska var alla tíð kennd í Bessastaðaskóla en hún stóð sem í skugga stóru greinanna, latínu, grísku og trúfræðigreina, enda var skólinn prestaskóli öðru fremur. Skýrslur um skólastarfið eru heimildir um hvað réði því að íslenska komst á blað í stundaskránni, hverjir kenndu hana og hvað var kennt en óbeint eru þær líka heimild um það hvernig starfið á Bessastöðum hafði áhrif á þróun málsins á fyrri hluta 19. aldar þrátt fyrir „skuggatilveru“ íslenskukennslunnar í skólastarfinu.

Biskupsskjalasafn á Þjóðskjalasafni Íslands (hér eftir Bps.) geymir skýrslur kennara um skólastarfið á Bessastöðum en þær rituðu þeir

¹ Grein þessi er byggð á BA-ritgerð í íslensku sem fjallaði um niðurstöður athugana á íslenskukennslu í Bessastaðaskóla og á fyrstu árum Reykjavíkurskóla. Verkefnið náði yfir 50 ára starf skólanna (Alda B. Möller 2014).

í áratugi og fjölluðu einkum um hvað þeir kenndu og hvernig. Safnið geymir einnig umsóknir um skólavist, stundaskrár, próftöflur, vitnisburði um nemendur og fjöldamargt er tengdist rekstri skólans enda voru biskup og stiftamtmaður yfirvöld skólans hérlendis. Flest eru þessi skjöl á dönsku og öll í handriti. Frá stiftsyfirvöldum bárust skýrslurnar til Skólastjórnarráðsins danska sem var yfirvald æðri skóla í danska ríkinu 1805–1848. Skjölin bárust aftur til landsins 1928 og eru vistuð í Þjóðskjalasafni Íslands sem Skjalasafn skólastjórnarmála (hér eftir Sk.). Saman gefa þessi skjalasöfn nokkuð heillega mynd af starfi Bessastaðaskóla en prentaðar skólaskýrslur rektora eru auk þess til frá 1840. Fyrirmæli Skólastjórnarráðsins sem íslenskukennslan byggðist á er svo að finna í bókaflokknum *Lovsamling for Island* (hér eftir LS 6 og LS 7). Engin gögn nemenda um námið í íslensku var að finna í heimildum um Bessastaðaskóla.

Miklu fjölbreyttara efni um Reykjavíkurskóla er að finna í handritum á Þjóðskjalasafni Íslands. Varðveist hafa lestrarbækur nemenda sem þeir skrifuðu sjálfir, námsáætlanir, stundaskrár og skrifleg próf, þ. á m. ritgerðir nemenda. Hér verður vitnað til þessara heimilda sem MR-skjalasafnsins. Aðrar meginheimildir frá þessum tíma eru skýrslur rektors.

Athuganir sýndu glögg að uppistaða íslenskunámsins í Bessastaðaskóla var stílagærð sem í áratugi fólst mest í þýðingum úr dönskum og latneskum lestrarbókum. Vanbúið húsnæði og þrengsli stóðu skólanum mjög fyrir þrifum í faglegum efnum og ljóst er að íslenskukennslan leið fyrir þessi vandræði. Framfaraöflin leystust úr læðingi þegar hið mikla hús Reykjavíkurskóla reis og skólastarf fluttist þangað 1846. Á fáeinum árum gjörbreyttist aðstaðan til íslenskukennslu, bekkjum fjölgaði og nýir kennarar komu til starfa. Þá festust kennsluáferðir og kennsluefni í sessi sem fylgdu skólanum áratugum saman eftir það.

Á fyrsta ári Reykjavíkurskóla var íslenska reyndar enn kennd „með gamla laginu“, þ.e. með gerð stíla, en veturinn 1847–1848 má segja að íslenska hafi loks orðið eiginleg grein í skólastarfi hérlendis því að þá hófst skipuleg kennsla í íslenskri málfræði og íslenskum bókmenntum. Í stundaskránni fjölgaði þá vikustundum í greininni í tólf með mesta áherslu á íslenskukennslu í neðri bekkjunum en aðalkennari í íslensku fyrstu tvö árin var Sveinbjörn Egilsson, rektor skólans. Önnur tímamót urðu síðan þegar eldhuginn Halldór Kr. Friðriksson gerðist kennari við skólann 1848. Frá byrjun tók hann íslenskukennsluna föstum tökum og kenndi í tæplega hálfra öld en lét af störfum 1895.

Efni greinarinnar skiptist þannig: Í 2. kafla er stutt yfirlit um Bessastaðaskóla og fjallað um fyrirmæli frá Danmörku sem kennarar áttu að fara eftir. Fram kemur að frá fyrstu árum Bessastaðaskóla átti móðurmálskennsla stuðning danskra yfirvalda og tíðarandinn var henni hagstæður. Í 3. kafla er fjallað um kennara og íslenskukennsluna á Bessastöðum, þ.e. heimildir um hvað var kennt og hvernig, þau fjörutíu ár sem þær geyma. Í 4. kafla er sagt frá veru Jónasar Hallgrímssonar skálds í skólanum 1823–1829 og gripið niður í skrif hans í skólablað og brottfararræðu til að bregða ljósi á svipmót texta hans eftir langa veru í skólanum. Í kaflanum er einnig lýsing tveggja annarra pilta á skólalífínu og kennslunni og hvernig hún mótaði málsmekk þeirra en minningar þeirra voru skrifaðar löngu síðar.

Í 5. kafla vikur sögunni til Reykjavíkurskóla og hefst frásögnin á stuttu yfirliti um fyrstu reglugerðir fyrir skólann en þar var skilgreint hvernig kenna skyldi námsgreinina, hvað kernt og hvernig prófað en flest bendir til að þar hafi verið tekið mið af móðurmálskennslunni í dönskum skólum. Íslensku skyldi kenna í öllum bekkjum og nemendum lærast að tala hana og rita rétt og kynnast jafnframt bókmenntasögu Íslendinga og helstu ritum. Í 6. kafla er sagt frá fyrstu tveimur árum kennslunnar undir stjórn Sveinbjarnar Egilssonar rektors og lítillega frá málfræðihandritum hans sem hann hefur líklega stuðst við. Þar er einnig fjallað um stíla eins nemanda Sveinbjarnar. Í 7. kafla er svo fjallað um kennslu Halldórs Kr. Friðrikssonar, sagt frá námsefni og kennsluáðferðum eins og hann lýsir þeim sjálfur og greint frá helstu reglum réttitunar sem við hann er kennd en oftast nefnd skólastafsetningin. Loks er lýst athugun á ritgerðum nemenda sem sýna glögggt hversu fljótt og vel menn tömdu sér reglurnar. Í 8. kafla er samantekt á efninu og nokkur lokaorð.

2 Svipmynd af Bessastaðaskóla og fyrirmæli yfirvalda um hann

2.1 Skólasveinar og kennarar

Lærða skólanum á Bessastöðum var ætlað að starfa til bráðabirgða í litlu og ófullnægjandi húsnæði en úr þeim vanda hans rættist aldrei. Bekkirnir voru tveir því að fleiri voru skólastofurnar ekki en auk þess voru í húsinu vistarverur nemenda, mötuneyti skólans og íbúð bryta.

Lokapróf frá skólanum veitti réttindi til prestsembætta og frekara náms í Kaupmannahafnarháskóla en í Bessastaðaskóla átti að kenna fornálin, einkum latínu og grísku, trúfræðigreinar, landafræði, sögu og stærðfræði, svo og móðurmálið og einhver nýmálanna. Í þrengslunum hlutu þó fornálin og trúfræði að eiga meginsekk og einhverjar hinna greinanna að víkja. Skólasveinar voru 30–40, margir þeirra fulltíða menn og dvöldust oft 5–6 ár í skólanum. Hver nemandi sat þá 2–3 ár í sama bekk og að hluta til með nýjum félögum á hverju ári en kennarar urðu að semja sig að miklum breytileika í undirbúningi nemendanna.

Enginn nemandi komst í skólann án meðmæla sem send voru biskupi en í flestum bréfanna var einnig sótt um ölmusu (skólastyrk) fyrir piltana vegna bágra aðstæðna. Þar var líka sagt frá eðliskostum sveinanna og því sem þeir höfðu lært í heimaskólum. Oftast var mest skrifað um undirstöðu þeirra í latínu en fyrir kom að ást á móðurmálinu var líka talin til góðs undirbúnings og mannkosta, sbr. eftirfarandi (Bps. 5b):

Júní 1833:

Úr umsókn E. H. Thorlacius um skólavist fyrir Þórarín Kristjánsson:

... giörir lángr framyfír alldur góðan íslenskan Stíl, svosem hann unnir formerkjanliga sínu móðurmáli, öllu þaradlútandi Antiquiteti og historia Patria [svo]; er flestum norrænum Sögum velkuñigr, og les með eptirsókn allt sem þar ad lútandi útkemur.

Kennarar í Bessastaðaskóla voru þrír fyrstu árin en fjölgaði í fjóra haustið 1822 og urðu ekki fleiri. Yfirmaður skólans var nefndur lektor og kenndi trúfræðigreinar. Lektor fyrstu fimm árin var Steingrímur Jónsson, síðar biskup, en við tók Jón Jónsson guðfræðingur sem fylgdi skólanum til enda. Þekktustu kennarar skólans voru dr. Hallgrímur Scheving, dr. Sveinbjörn Egilsson og Björn Gunnlaugsson. Hallgrímur hóf kennslu 1810 og kenndi alla tíð latínu. Hann lauk prófi í latínu og grísku frá Hafnarháskóla og síðar doktorsprófi þaðan. Sveinbjörn Egilsson kom í skólann 1819. Hann var guðfræðingur, fræðimaður og skáld og kenndi mest grísku og mannkynssögu. Björn Gunnlaugsson var stærðfræðingur og landmælingamaður og kenndi ýmsar greinar frá 1822. Allir voru þeir við skólann uns hann var fluttur til Reykjavík-

ur og þangað fylgdu þeir honum (um Bessastaðaskóla sjá t.d. Aðalgeir Kristjánsson 2005:54–73 og Svavar Þór Guðmundsson 1997, einkum bls. 7–16).

2.2 Fyrirmæli um Bessastaðaskóla

Danska Skólastjórnarráðið, þ.e. *Den kgl. Direction for Universitetet og de lærde Skoler*, var sett á stofn 1805 (LS 6:764–765). Ráðið hafði yfirmensjón með allri starfsemi æðri skóla í Danaveldi og í því sátu þrír menn, þ.e. fulltrúi konungs og tveir prófessorar við háskólann í Kaupmannahöfn. Ritari þess frá upphafi var Laurits Engelstoft (1774–1851), prófessor í sagnfræði. Hann varð assessor í ráðinu 1812 og sat í því 1817–1832 og 1840–1848 en þá var það lagt niður (*Dansk Biografisk Leksikon* 1979–1984, 4:195–196). Engelstoft var kunnugur mörgum íslenskum menntamönnum, átti við þá margvísleg bréfaskipti og var áhugasamur um íslensk skólamál (*ÍB*. 50 fol.).²

Árið 1805 bárust stiftamtmani og biskupi kansallíbréf um stofnun „Interims-Skole“ (þ.e. skóla til bráðabirgða) á Bessastöðum og fjölluðu þau mest um húsakost og fjármál skólans, launakjör kennara og ölmusur nemenda en lektor skólans skyldi árlega gefa Skólastjórnarráðinu skýrslu um ástand og starfsemi hans (LS 6:752–755). Af skýrslu lektors eftir fyrsta veturinn má ráða að ekki hafi þá verið skipt í bekki og óljóst er hvernig kennslan skiptist milli kennara (Sk. 1–41). Íslenska eða íslenskir stílar eru ekki nefndir meðal námsgreina en þýtt var úr latínu á íslensku eftir hádegi á laugardögum og líklegt er að það hafi verið hugsað sem hluti latínukennslunnar. Næsta ár bárust áfram boð um umgjörð skólans en hinn 16. júní 1806 gaf ráðið ítarleg fyrirmæli (*skrivelse*) um starfsemi skólans (LS 7:41–75 og 76–80). Ekki verður annað séð en að þau hafi gilt alla tíð fyrir Bessastaðaskóla.

Í fyrirmælum ráðsins kom fram að hinn lærði skóli á Íslandi átti að starfa á sama grundvelli og skólarnir í Danmörku og Noregi eins og framast mætti verða. Þar áttu að vera 30 nemendur í þremur bekkjum og auk þess framhaldsdeild fyrir þá sem hugðust gerast prestar án háskólanáms í Kaupmannahöfn.³ Nemendur skyldu hafa náð 14 ára aldri, vera læsir og skrifandi og þekkja grunnatriði málfræði (þ.e. latínu) og reiknings. Kennarar áttu að vera fjórir, hver að kenna sínar

² Bréfasafnið var gjöf frá ekkju Engelstofts og í því eru m.a. bréf frá Baldvini Einarsyni, Bjarna Thorarensen, Guttormi Pálssyni, Sveinbirni Egilssyni og Arnóri Árnasyni, flest um skólamál en nokkur um persónuleg málefni.

³ Eins og áður var nefnt urðu bekkir aldrei fleiri en tveir í Bessastaðaskóla.

greinar og notast við danskar og latneskar handbækur þar til völ yrði á góðum þýðingum á íslensku. Það var orðað þannig í fyrirmælunum: „Indtil de nödvendigste Elementair-Bøger kunne udkomme i god islandsk Oversættelse hjælper enhver Lærer sig saa godt han kan med danske eller latinske Haandböger.“ Um kennslugreinarnar sagði enn fremur (LS 7:76–77):

Alle 3 Skoleklasser fælles Underviisnings-Gjenstande ere: det islandske, danske og latinske Sprog, Religion, Historie, Geographie, Arithmetik; i anden og tredje Klasse læres ogsaa det græske Sprog og Elementar-Geometrien og i den tredje endvidere en for den islandske Skole-Ungdom passende Encyclopædie af de almeennyttigste Kundskaber, samt, saavidt dertil er Tid, Begyndelsesgrundene i det hebraiske Sprog for dem, der agte at fortsætte det theologiske Studium ved Universitetet.

Ljóst er að dönsk skólayfirvöld ætluðust til að móðurmálið fengi sinn sess í skólanum og að námsgögn yrðu smám saman aðgengileg á íslensku. Það virðist því ekki hafa verið vilji þeirra að skólamálið yrði danska þó að hún hlyti að henta best frekara námi í Danmörku. Kennarar skyldu mánaðarlega gefa biskupi og stiftamtmanni skýrslu um námsefni og kennslutilhögun en yfirvöldin senda ráðinu árlega afrit þeirra. Stundatöflur skyldu gefnar út af ráðinu en frávik voru þó leyfð með rökstuðningi skólayfirvalda hér. Um bókasafn skólans var það eitt sagt að ráðið mundi senda því bækur árlega og þar á meðal bækur til dreifingar meðal nemenda.

Viðauki um kennslufyrirkomulag í dönskum og norskum skólum mun hafa fylgt fyrirmælunum og var hverjum kennara Bessastaðaskóla sent eintak af því til hliðsjónar (LS 7:43–69). Líklegt má telja að íslenskukennarar á fyrstu árum skólans hafi fylgt fyrirmælum um dönskukennsluna ytra þar sem fram kom að æfa skyldi lestur, skrift og hugsun á „Modersmaalet“ í fyrsta bekk en síðan málfræði, setningafræði og stafsetningu, svo og ritun stuttra ritgerða og sendibréfa, ýmist í tímum eða utan þeirra. Kennara bar að leiðrétta stafsetningar- og málfræðivillur í móðurmálinu og benda á æskilegt málsnið og orðalag. Hann átti að velja texta eftir þjóðskáldin, láta nemendur snúa ljóðum í óbundið mál og benda á sérkenni beggja tegunda en nemendur áttu líka að æfa sig í framsögn og þjálf góðan málsmekk (LS

7:57).⁴ Nákvæm fyrirsmáli, er sérstaklega vörðuðu Bessastaðaskóla að þessu leyti, virðast ekki hafa verið send meðan hann starfaði.

Fyrirmælunum fylgdi handskrifuð stundatafla og þar sést að viku-stundirnar voru 42 í hvorum bekk en mesta vægið höfðu latína með 9 tíma og gríska með 6 tíma í hvorum bekk, svo og trúfræðigreinar með 6 tíma í neðri bekk en 12 tíma í þeim efri. Í dönsku voru 5 tímar í neðri bekk og 3 tímar í þeim efri. Auk þess voru á stundaskránni hebreska í efri bekk, landafræði og stærðfræði í neðri bekk og mannkynssaga sameiginlega í báðum bekkjum. Einni stund í viku var ráðstafað til framsagnar nemenda. Íslenskukennsla í töflunni bar heitið „Isl. Stilövelse“ og var sett í þrjá tíma fyrir hvorn bekk. Kennari var Guttormur Pálsson, „Adj. G. Poulsen“ (Sk. 1–41 og Bps. 1a). Stundaskráin fyrir veturinn 1806–1807 var prentuð síðar í LS 7:74–75.

2.3 Áherslan á móðurmálskennslu

Varðveist hafa annálar Kaupmannahafnarháskóla og lærðu skólanna 1806–1813 en Laurits Engelstoft var ritstjóri þeirra (Laurits Engelstoft (ritstj.) 1806–1813). Skýrslurnar fjalla fræðilega um skólamál en mest um háskólann, fjárhag skóla og skólafregnir frá öðrum löndum en þær bregða líka ljósi á reglur sem lærðu skólunum voru settar þó að í þeim finnist engar heimildir um stundaskrár í Danmörku. Afar lítið er fjallað um íslenska skólann. Annálarnir bregða þó m.a. ljósi á þá staðreynd að móðurmálskennsla var talin nauðsynleg í æðri skólum Danmerkur og mikið um hana fjallað á þjóðræknislegum og uppeldislegum forsendum. Til prófs voru ritgerðarspurningar af siðferðislegum og þjóðernislegum toga en auk þess áttu nemendur að þýða af öðrum tungumálum á dönsku.

Í annálum Engelstofts er ritgerð um móðurmálskennslu eftir Jacob Rosted prófessor (1806:205–223). Þar segir að kennsla í móðurmálinu sé afar mikilvægur hluti af fræðslu ungmenna í skólum því að móðurmálið sé mælikvarði á göfgi þjóðar og framfarir. Ungmenni þurfi að læra móðurmálið til að tjá göfugar hugsanir og tilfinningar. Móðurmálið geti ekki haldist óbreytt og það þurfi líka að nærast á fegurð annarra mála. Þar séu klassísku málin gríska og latína leiðin til fullkomunnar. Með móðurmálskennslunni er sagt að ungmenni læri að tjá sig og tala rétt mál, málið sjálft verði þar með sjálfstæðara og fastara fyrir.

⁴ Orðalagið er „anmærkes og rettes saavel Feilene imod Retskrivningen og Grammatiken, som i Fremstillingsmaade og Udtrykket“.

Allt bendir því til að mennta- og uppeldisfrömuðurinn Engelstoft hafi alla tíð verið hliðhollur móðurmálskennslu í lærðu skólunum og að á þeim grunni hafi íslenska strax fengið inni í stundaskrá Bessastaðaskóla þrátt fyrir þrengsli og kennaraskort. Greinin var talin upp fyrst í listanum yfir námsgreinar í öllum bekkjum skólans þó að forn-málin fengju flesta tímána. Skólamálaráðið taldi líka rétt að náms-bækur væru sem flestar þýddar á íslensku eins og áður er getið.

3 Íslenskukennsla í Bessastaðaskóla

3.1 Íslenskukennararnir

Íslenskukennarar við Bessastaðaskóla voru fimm í rúmlega 40 ára sögu hans, þ.e.:

Guttormur Pálsson, 1806–1807,⁵
 Jón Jónsson (jr), 1807–1816,
 Árni Helgason, 1816–1819,
 Sveinbjörn Egilsson, 1819–1822, og
 Björn Gunnlaugsson, 1822–1846.

Guttormur Pálsson (1775–1860) var kennari við Hólavallarskóla síð-ustu ár hans og jafnframt vararektor uns skólastarfi þar var hætt 1804.⁶ Veturinn 1806–1807 var hann kennari í íslensku, grísku, sagnfræði og landafræði í Bessastaðaskóla. Eftir tveggja ára kennslu þar fékk Guttormur prestakallið Hólma í Reyðarfirði og varð síðar lengi prestur í Vallanesi og prófastur í Suður-Múlasýslu. Áratugum saman hélt hann heimaskóla, kenndi unglíngum kristindóm og undirbjó pílta til náms á Bessastöðum og í Reykjavík (Sigurður Gunnarsson 1864).

Áhugi Guttorms á íslenskri málfræði kemur vel fram í handritum sem honum eru eignuð en hann er talinn hafa skrifað eða látið skrifa málfræðirit með heitinu „Stuttur leidarvijsir fyrir Íslenska í þerra eigin Módurmaali“ (Guttormur Pálsson (?), án ártals).⁷ John R. Yelverton (1971:viii–xv og xviii) telur að málfræðin hafi verið ætluð nemendum Guttorms og ritun hennar hugsanlega hafin á Bessastaða-

⁵ Sem áður sagði virðist íslenska ekki hafa verið kennd sem námsgrein fyrsta vetur skólans.

⁶ Skólinn hefur ýmist verið nefndur Hólavallarskóli eða Hólavallaskóli.

⁷ Handrit málfræðinnar, *Lbs. 1238 8vo*, er merkt sem eign Jóns Þorkelssonar, rektors Reykjavíkurskóla.

árum hans. Engin merki eru hins vegar um það í skjölum um skólastarf á Bessastöðum að þetta rit hafi verið kennt þar á tímum Guttorms eða síðar.

Jón Jónsson (1779–1817) stundaði málfræðinám við Kaupmannahafnarháskóla en lauk ekki prófi og hóf þá kennslu við Bessastaðaskóla. Jón kenndi sömu greinar og Guttormur en auk þess þýsku í efri bekk um tíma. Hann fórst í skipsskaða á leið til Danmerkur (Páll Eggert Ólason 1950:261).

Árni Helgason (1777–1869) lauk guðfræðiprófi frá háskólanum í Kaupmannahöfn 1807. Hann varð fyrst prestur á Reynivöllum í Kjos og síðar við Dómkirkjuna í Reykjavík 1814–1821. Lengst var hann prófastur í Kjalarnesprófastsdæmi og prestur á Görðum á Álftanesi en um tíma var hann einnig settur biskup. Árni var forseti Íslandsdeildar Bókmenntafélagsins 1816–1848 og ásamt embættisstörfum kenndi hann fjölda manna skólalærdóm til stúdentsprófs (Páll Eggert Ólason 1948:49–50). Árni kenndi grísku, sögu og landafræði auk íslensku stílanna.

Sveinbjörn Egilsson (1791–1852) varð stúdent úr heimaskóla Árna Helgasonar 1810, fór til náms í háskólanum í Kaupmannahöfn 1815 og lauk þar guðfræðiprófi 1819. Sama haust gerðist hann kennari á Bessastöðum og kenndi þar ætíð síðan en varð rektor hins nýja Reykjavíkurskóla 1846 uns hann lét af störfum í lok skólaárs 1851. Sveinbjörn var skáld og afkastamikill fræðimaður og þýðandi en um störf hans hefur víða verið fjallað (sjá t.d. Einar Ól. Sveinsson 1942:116–122 og Jón Árnason 1952:1–46). Hann kenndi alla tíð grísku og mannkynssögu en auk þess landafræði í nokkur ár og íslensku þrjá vetur í upphafi starfs síns og tvo vetur í upphafi rektorstíðar sinnar. Grískukennsla Sveinbjarnar var þunginn í starfi hans fyrir Bessastaðaskóla og oftast las hann Hómerskviður með nemendum. Allt þetta þýddi hann á óbundið mál fyrir kennsluna og las nemendum fyrir en þýðing hans á „Odysseifs-drápu“ var prentuð í *Boðsritum Bessastaðaskóla* (Sveinbjörn Egilsson 1829–1840).

Sveinbjörn skrifaði mikið um íslenska málfræði en allt er það aðeins varðveitt í samtíningi í handritum hans (Sveinbjörn Egilsson, án ártals).⁸ Þar er fjallað um hljóðskipunarfræði málsins, hljóðvörp (*hljóðstafaskipti*), ýmsar breytingar á samhljóðaklögum, svo og beygingar nafnorða, lýsingarorða (*sannkenninga*), fornafna og sagna. Málfræði-

⁸ Handritin hafa safnmarkið *Lbs. 456 4to*. Kver I og VII eru heillegust þessara handrita. *Lbs. 456 4to I* ber heitið „Ágrip af íslenzkri málfræði: um hneingar íslenzkra orða“ en *Lbs. 456 4to VII* fyrirsögnina „Um hneingar íslenzkra orða“.

handrit Sveinbjarnar voru efni doktorsritgerðar Christians A. Wolf en hann taldi þau skrifuð með fyrirmynd í ritum R.K. Rask frá 1818 og 1832. Wolf telur hugsanlegt að Sveinbjörn hafi ætlað skipulegri hluta skrifa sinna til kennslu en hin brotakenndari hafi verið fyrstu drög hans (Christian A. Wolf 1977:ix–xv og 214–220). Ekki er ljóst hvort hann studdist við þessi skrif sem kennsluefni í íslensku en þó verður það að teljast líklegt. Af bréfaskriftum fyrrum lærisveina sést að þeir vissu af þeim og töldu miður að þau skiluðu sér ekki í útgáfu. Þannig sagði í bréfi Jónasar Hallgrímssonar sem hann skrifaði Konráði Gíslasyni frá Reykjavík í mars 1841 (Haukur Hannesson, Páll Valsson og Sveinn Yngvi Egilsson 1989:66):

Hvað líður þér og skólanum? Scheving karlinn þráir þig – íslenska málfræði vantar okkur umfram allt – Egilsen hefur einhvurn veginn ekki tök á að búa hana til. Félagið verður að láta prenta ef þú nennir að semja.

Björn Gunnlaugsson (1788–1876) varð stúdent úr heimaskóla hjá Geir biskupi Vídalín 1808 en fór nokkrum árum síðar utan til háskólanáms í stærðfræði og lauk þar lærdómsprófi. Hann gerðist kennari við heimkomuna og kenndi alla tíð stærðfræði, landafræði, dönsku og íslensku við Bessastaðaskóla. Björn stundaði árum saman landmælingar á Íslandi og var uppdráttur hans af landinu gefinn út 1844. Hann skrifaði einnig um tímatal, stjörnufræði og heimspeki (Páll Eggert Ólason 1948:217–218).

3.2 Íslenskukennsla í Bessastaðaskóla

Um fyrsta vetur skólastarfsins á Bessastöðum 1805–1806 eru fáar heimildir eins og áður var vikið að enda höfðu þá engin fyrirmæli borist um stundaskrá eða fyrirkomulag kennslunnar. Skólaárið 1806–1807 kenndi Guttormur Pálsson adjunkt grísku og íslensku í báðum bekkjum, sögu sameiginlega báðum bekkjum en landafræði aðeins í neðri bekk. Íslenskukennslan, þ.e. „Isl. Stilövelse“, átti þrjá tíma vikulega í hvorum bekk sem fyrr sagði. Kennarar skrifuðu frá upphafi þessa skólaárs mánaðarskýrslur á dönsku um skólastarfið og voru þær sendar biskupi og þaðan til Skólastjórnarráðsins. Skýrslur Guttorms voru ítarlegar og bregða ljósi á íslenskukennsluna hjá honum þennan vetur og fer hér á eftir ágríp þeirra (Bps. 1a).

Fyrsta mánuðinn las Guttormur nemendum í neðri bekk kafla úr

Heimskringlu Snorra Sturlusonar á latínu og þetta þýddu þeir og skrifuðu á íslensku.⁹ Í næsta tíma var farið yfir stílana, annaðhvort þannig að kennari las réttan texta og nemendur lagfærðu hjá sér eða þá að kennari leiðrétti stílana og útskýrði athugasemdir. Að þessu loknu las kennarinn íslenskan texta Snorra í Heimskringlu og lét nemendur skrifa hann í bækur sínar sem fyrirmynd hins íslenska sögustíls. Í efri bekk var tveimur tímum varið vikulega í að þýða latneska og danska texta á íslensku en í þriðja tímanum las kennarinn íslenskan texta „fullan af villum“ og lét nemendur velta fyrir sér orðavali og stíl og var þeim þá ætlað að lagfæra eða breyta eftir smekk. Kennari fór síðan yfir og vakti athygli nemenda á muninum á grófu máli og vönduðu máli, eða með orðum Guttorms: „herved søgt at giöre dem opmærksomme paa Forskællen imellem det platte og det værdige i Sproget“. Þá benti hann þeim á stílbrigði sem ekki væru við hæfi og önnur sem væru málinu eðlileg. Hann benti þeim einnig á beygingarleg sérkenni íslenskunnar í þýðingum úr dönsku og latínu.

Síðar um haustið las kennari nemendum danska og latneska texta úr mannkynssögu og landafræðiritum og lét þá þýða eða endurrita efni þeirra á íslensku. Þá var farið að lesa úr Paradísarmissi Miltons í þýðingu Jóns Þorlákssonar á Bægisá en tvær fyrstu bækur verksins höfðu komið út á íslensku í Danmörku nokkrum árum fyrir á vegum Lærdómslistafélagsins (sbr. Pál Valsson 1996:231). Um þýðinguna notaði Guttormur lýsinguna „den Meesterlige Islandske Oversættelse af Miltons tabte Paradis“ en nemendur spreyttu sig á að skrifa íslenskan texta í óbundnu máli úr þýðingunni. Texta nemenda leiðrétti kennari með þeim og leitaðist við að kenna þeim muninn á bundnu og óbundnu máli og sýna feegurð ljóðsins. Guttormur las þeim einnig íslenskan texta Snorra Sturlusonar og texta úr ritum Lærdómslistafélagsins sem var þýðing Sveins Pálssonar lækni á ritgerð um náttúrufræði (Sveinn Pálsson (þýð.) 1789:175–264). Loks setti hann þeim fyrir ritgerðarefni í íslensku er byggðist á grískum goðsögnum þar sem nemendur áttu að greina orsakir og afleiðingar atburða. Nemendur skiluðu þessu með góðum vitnisburði. Í jólaleyfinu fengu þeir sem styst voru komnir í námi það verkefni að þýða kafla úr ritum Ciceros á íslensku en þeir sem betur voru settir áttu að skrifa ritgerð um fagurbókmenntir í heiðnum sið. Þýðing Paradísarmissis

⁹ Bókin var að líkindum sú útgáfa er fyrst kom út 1777 þar sem íslenskur texti, danskur og latneskur birtust hlið við hlið. Bókin hét: *Heimskringla edr Noregs konungasögur laf Snorra Sturlusyni* = *Snorre Sturlesons Norske Kongers Historie = Historia regum Norvegiarum*.

var áfram lesin og nemendur skrifuðu texta ritsins í óbundnu máli en kennarinn fjallaði um feegurð textans og sérstök atriði í íslenskri ljóðlist er vörðuðu málfar, stafsetningu, rím og höfuðstafi sem hann sagði vera sérstaka og aðeins til í íslensku. Um það fórust honum svo orð í skýrslu sinni til yfirvalda (Bps. 1a):

Den 3^{ie} time er bleven continueret med at forandre Præst Thorlaksens Isl. Oversættelse af Miltons tabte Paradiis i prosaisk Stil, med samme Anledning har jeg og søgt at viise dette Stykkes Skönheder, Forskiællen paa Poesie og Prosa samt det særegne i den iislandske Digtekunst i hensyn til Stavelse, Maal, Rim og de saakaldte Höfustafir som ere den ganske egne.

Eftir áramótin las kennari áfram latneska og danska texta og lét þýða, m.a. goðsagnir úr lestrarbók Nissens. Nemendur glímdu áfram við texta Snorra Sturlusonar og áfram var haldið með stíla þrisvar í viku og bætt við lestri úr sögubók Mallings sem nemendur endursögðu á íslensku og færðu í stílabækur. Kennarinn leiðrétti síðan og loks skrifuðu nemendur útgáfu kennarans í bækur sínar. Á vor-mánuðum var aðeins sagt að starfið hefði verið svipað og áður og á prófi fengu nemendur ýmist „meget godt“, „godt“, „temmel. godt“ eða „maadelig“ í íslenskum stíl (Bps. 1a og Sk. 2–8). Guttormur hætti kennslu þetta vor enda búinn að fá prestsembætti á Hólmum í Reyðarfirði.

Skýrslur Jóns Jónssonar (Bps. 1a) fjölluðu ætíð fremur stuttlega um íslenskutímuna en hann fylgdi dæmi Guttorms í upphafi og las báðum bekkjum fyrir kafla úr Heimskringlu á latínu og lét þýða á íslensku. Stílar voru leiðréttir og nemendum bent á villur og í hverju þær lægju og stundum áttu þeir sjálfir að finna betri þýðingu og málsnið. Jón las neðribekkingum einnig fyrir úr Konungsskuggsjá á latínu og ritum Liviusar og áttu þeir að þýða á íslensku en fyrst þurfti hann þó að snara efninu á dönsku. Jón tók fram að nemendur í efri bekk hefðu gott vald á íslensku máli en þeir virðast fljótt hafa orðið leiðir á stílunum svo að kennari hóf að kenna landafræði í nokkrum íslenskutímum. Þessu gerði hann grein fyrir í skýrslunni, taldi að nemendur hefðu mikla þörf fyrir landafræði sem ekki var kennd í efri bekk og kvaðst vonast til að Skólastjórnarráðið tæki þessu ekki illa. Í desemberskýrslunni 1807 gat hann þess að í efri bekk væru nemendur allir fullorðnir menn með góða færni í móðurmálinu og að

meðal þeirra hefði komið fram eindregin ósk um að læra þýsku í stað íslensku. Lektor skrifaði stiftsyfirvöldum bréf um þetta en Jón hóf þýskukennslu þegar í stað. Í bréfi lektors voru röksemdir kennarans raktar og nefnt að Skólástjórnarráðið leyfði breytingar á stundaskrá.¹⁰

Næstu vetur var íslenska aðeins kennd í neðri bekk með þýðingum úr Konungsskuggsjá. Kennari leiðrétti texta og las þeim loks hinn upprunalega íslenska texta sem þeir skrifuðu niður til hliðsjónar. Nemendur skrifuðu líka stuttar ritgerðir um tiltekið efni en kennari las yfir og vakti athygli nemenda á villum í málfari og efni. Jón orðaði það svo í skýrslu sinni: „derpaa har ieg giennemlæst deres Udarbeidelse, og giørt dem opmærksomme paa de saavel formale som materielle feil“. Stundum var lesið úr danskri sögubók en nemendur þýddu á íslensku. Í undirbúningi prófa voru íslenskutímarnir notaðir í upprifjun annarra námsgreina (Bps. 1b). Þýskukennslan lagðist af tveimur árum síðar og var þá aftur farið að skrifa íslenska stíla í efri bekk. Til er stundatafla skólans veturinn 1810–1811 og samkvæmt henni var íslenskur stíll kenndur í báðum bekkjum þrisvar í viku (Bps. 2a). Stundum fengu nemendur ritgerðarefni (*et kort Thema*), t.d. um skemmtanir norrænna fornsagnapersóna sem þeir skrifuðu um á íslensku en kennari benti þeim síðan á málfars- og efnisvillur: „Disse have ieg siden kritiseret og rettet, saavel i henseende til materiale og form som sprogsfeilene.“ Haustið 1814 fóru efribekkingar fram á að fá að læra landafræði í stað íslensku og veitti biskup samþykki fyrir því þannig að næstu árin var íslenska aftur aðeins kennd í neðri bekk en allir nemendur tóku þó áfram vorpróf í íslenskum stíl (Bps. 2a).

Haustið 1816 tók Árni Helgason dómkirkjuprestur við íslenskukennslunni og kenndi í þrjú ár. Hann skrifaði ætíð mjög stuttar skýrslur og um íslenskuna sagði hann venjulega: „Islandske Stiløvelser haldtes 3 Timer ugentlig í hver klasse og Examinatoria í hver uge“ (Bps. 2a). Í skýrslu lektors í skólabyrjun 1818 kemur fram að nemendur hafi æft sig í að skrifa latneska og íslenska stíla áður en eiginlegt skólastarf hófst og í skýrslu sr. Árna að vikulega hafi nemendur þýtt úr latínu á íslensku og hafi svo fengið leiðbeiningar í því sem aflaga fór í íslenskum beygingum og orðavali: „... bleve Disciplene giort opmærksomme paa Feil i Oversættelsen som i det Islandske Sprogs vendinger og valg af Ord“ (Bps. 2b). Skýrslur um skólastarfið urðu

¹⁰ Bréf dagsett 30. nóv. 1807. Bréfið endar þannig: „... at Stiftsövrigheden behageligst ville tillade at fornemte Islandske Stiløvelser 3 gange om ugen for II^{den} Classe maatte forandres til det tijske Sprogs Læsning“.

smám saman strjálí og frá 1819 skrifaði hver kennari aðeins árlega skýrslu til biskups (Bps. 2b).

Sveinbjörn Egilsson kom til starfa í Bessastaðaskóla haustið 1819 og kenndi þá grísku, sögu, landafræði og íslensku. Í skýrslu hans fyrsta skólaárið var mest fjallað um grískukennsluna en um íslenskuna sagði hann: „For begge Klasser holdtes skriftlige Øvelser i Modersmaalet i de bestemte Tider.“ Vorið 1821 sagðist Sveinbjörn hafa látið nemendur í öðrum bekk æfa sig í móðurmálinu með þýðingum úr latínu, dönsku og léttum þýskum textum en í fyrsta bekk úr léttum dönskum og latneskum textum. Vorið 1822 sagðist hann hafa haft skriflegar æfingar í móðurmálinu daglega ýmist í efri eða neðri bekk og haft próf í lesnu efni en ekki er þess getið hvaða efni það var. Kennt var þrjá tíma í viku í hvorum bekk og próf haldin í báðum bekkjum að vorlagi (Bps. 2b og 3a).

Sumarið 1822 var farið að huga að breytingum á stundaskrá og kennarar settu upp töflur sem miðuðust annars vegar við tvo bekki og hins vegar fjölgun í þrjá bekki en kennurum fjölgaði í fjóra með komu Björns Gunnlaugssonar stærðfræðings. Vafalítið voru þessar breytingar hugsaðar með fyrirmæli Skólustjórnarráðsins í huga, hag skólapipta og kennslu greina sem höfðu orðið út undan fram að þessu, einkum stærðfræði sem ekkert hafði verið kennd í efri bekk. Niðurstaðan varð þó sú að engar breytingar voru gerðar á bekkjaskipan enda hvergi pláss í húsinu og úr varð að haustið 1822 fækkaði íslenskutímum í neðri bekk í tvo á viku en engin íslenskukennsla var lengur fyrir efri bekk. Neðanmáls við stundaskrá þennan vetur, sem send var biskupi, er textinn: „Anmærkning. For Matematikens Skyld er islandsk Stiiil udeladt af 2den Klasse“ (Bps. 3a og Sk. 3–26). Löngu síðar fjallaði lektor skólans um þessa breytingu í yfirlitsskýrslu um starfsemi skólans og segir að þegar mælingarfræðum var bætt við og reikningslist kennd meira en áður hafi orðið að „kippa burtu íslenskum stíl fyrir efribekkínga úr Lestrar-töblunni, sem var missir í“ (Jón Jónsson 1841:14–15). Í próftöflum frá árunum eftir að íslenskur stíll lagðist af í efri bekk kemur fram að nemendur í lokaprófum (*dimittendi*) tóku ávallt próf í íslenskum stíl svo og neðribekkingar.

Björn Gunnlaugsson varð kennari í Bessastaðaskóla árið 1822 og tók við kennslu í íslenskum stíl sama haust en næstu 24 árin var hann eini íslenskukennari skólans. Ekki virðist Björn hafa lært málfræði né þekkt fornþákmenntir sérstaklega. Nokkuð ljóst er að íslenskan „dæmdest á hann“ þar sem aðrir kennarar höfðu mikla kennsluskyldu í fornþákmenntum og trúfræðilegum greinum. Stundaskráin þennan

fyrsta vetur Björns sýnir að Sveinbjörn Egilsson kenndi þá vikulega 12 tíma í grísku, 2 í landafræði og 5 í sögu, Hallgrímur Scheving kenndi 12 tíma í latínu og 7 tíma í latneskum stíl, Jón Jónsson lektor kenndi 12 tíma trúfræði, 2 tíma hebresku, 4 tíma skýringar Nýja testamentisins og 1 tíma danskan stíl, en Björn Gunnlaugsson kenndi 9 tíma reikning, 3 tíma dönsku og aðra 3 danskan stíl en 2 tíma í íslenskum stíl í neðri bekk eingöngu. Vegna plássleysis gátu aðeins tveir kennarar verið í bekkjum í einu en 36 nemendur voru í skólanum (Bps. 3a).

Í fyrstu ársskýrslu Björns sagðist hann hafa látið nemendur skrifa danska stíla með þýðingum úr íslenskum texta Egils sögu en íslenskukennslan fólst einnig í þýðingum úr dönskum textum þessa tvo tíma vikulega í neðri bekk. Ekki er þeirra getið neitt nánar. Næstu vetur voru tímarnir í íslenskum stíl fólgnir í að þýða latneska og danska texta um sögu Danmerkur og léttan texta eftir Cicero. Björn kenndi einnig latneskan stíl í neðri bekk og notaði til þess íslenskar bækur, t.d. Snorra-Eddu, en piltar þýddu einnig úr Ólafs sögu Tryggvasonar af íslensku á latínu og eftir leiðréttingar las hann þeim fyrir latneska þýðingu Sveinbjarnar Egilssonar.¹¹ Í dönskutímum lét hann nemendur lesa danska þýðingu próf. Rafns á Ólafs sögu Tryggvasonar og lét þá finna fornleg og íslensk áhrif í danska textanum (Bps. 3a, Sk. 5–1, 5–15 og 6–1).

Haustið 1829 bætti Björn við frumlegu efni í íslenskukennslunni og lét nemendur þýða úr *Lærebog i Svømmekonsten* eftir Gutmuths en næstu tvö árin las hann nemendum fyrir úr sögu Danmerkur, Noregs og Holstens (Bps. 4b og Sk. 6–9). Næstu vetur voru skýrslur Björns enn stuttar en oft var efni íslensku stíllanna tekið úr bók eftir Cornelius Nepos á þessum árum (Bps. 5a, 6a og Sk. 8–17).

Vorið 1835 var Björn enn að leiðrétta 18 íslenska stíla, 18 danska og 6 latneska tvisvar í viku í neðri bekk. Næstu vetur var þýtt úr danskri lestrarbók Rahbeks, mannkynssögu Kofods og verkum Sesars í íslenskum stíl en í dönskum stílum notaði Björn Fjölni og Sunnanpóstinn til þýðinga (Bps. 6a, 6b, 7a, 7b). Þegar hér var komið sögu var íslenskan kennd í fyrsta tíma á þriðjudögum og fimmtudögum en fram að því höfðu latína og gríska ávallt átt fyrstu tvo tímuna (Bps. 6a). Um þetta leyti hættu einstakir kennarar að gefa skýrslu til stiftsyfirvalda og var það þá á hendi lektors sem í fyrstu skrifaði skýrslur á dönsku

¹¹ Hér er átt við útgáfu á Fornmanna sögum á vegum Fornfræðafélagsins í ritröðinni *Scripta historica Islandorum, de rebus gestis veterum borealium*, í þýðingu Sveinbjarnar Egilssonar. Ólafs saga Tryggvasonar á latínu kom út í þremur bindum 1828–1829 og mun hér átt við þá útgáfu.

en síðar íslensku og hétu þær þá „Uppteiknun“ en hver kennari skilaði lýsingu á námsefni sínu og kennslutilhögun til lektors (Bps. 7b, 8a, 8b). Um íslenskukennslu Björns segir að hann hafi lagfært stíla alls bekkjarins en ekki er getið um efni þeirra né kennsluna að öðru leyti. Skýrslur frá þessum tíma sýna að inntökupróf voru haldin m.a. í íslenskum stíl (Bps. 8a).

Frá skólaárinu 1840–1841 voru skýrslur Bessastaðaskóla prentaðar og fjölluðu m.a. um skólahald og útgáfustarfsemi, kennslustarfið og frammistöðu nemenda með vitnisburði um brautskráða nemendur í hverri grein. Lektor var ábyrgðarmaður og fram kemur að árið 1839 hafi verið send boð frá Skólastjórnarráðinu þess efnis að hver skólameistari skyldi framvegis láta prenta skýrslu um skólastarfið. Boðin bárust þó ekki fyrr en með vorskipum 1840 og enn tafðist útgáfan því að ekki var ljóst hvort skýrslan ætti að vera á íslensku eða dönsku. Það varð svo úr að skýrslan skyldi rituð á íslensku. Þetta sagði lektor útskýra „hvarfyrir eg rita skírslu mína á íslensku, sem mér hvert sem er sýnist, eins og Stiptsyfirvöldunum og svo hefir sýnst, vidurkvæmilegast; því mest er það umvardandi að íslendskir sjálfir fái elsku til skóla vors“ (Jón Jónsson 1841:10).

Björn Gunnlaugsson fjallaði af nokkurri nákvæmni um kennslu í landafræði, reikningsfræði og dönsku þessi árin. Skýrslan um dönskuna lýsir því m.a. hve málakennslan var í raun þverfagleg í skólanum en um þetta sagði lektorinn (Jón Jónsson 1841:23):

Fyrst lætur hann lærisveinana lesa dönskuna, síðan snúa henni á íslensku, og undireins géfur hann þeim íslensk ord yfir dönsku ordin, þar sem lærisveinana vantar þau, gétur og um mismunandi eiginleika dönskunnar og íslenskunnar.

Um íslenskukennsluna sagði Björn yfirleitt: „Loksins hefi eg lagfært stíla þá ena sömu, og uppá sama máta sem hingat til“ (Jón Jónsson 1843:14).

Sumarið 1846 var Bessastaðaskóla slitið í síðasta sinn. Ljóst var að Björn Gunnlaugsson fengi aukna kennslu í sérgreinum sínum í nýja skólanum í Reykjavík og í bréfi til Sveinbjarnar Egilssonar, nýskipaðs rektors, 16. sept. 1846, baðst hann undan frekari kennslu í tungumálum og landafræði með þessum orðum (Sk. 12–1):

Jeg ønskede helst at være fri for alle Stile, dansk læsning og Geographi, thi der er utallig mange, som gjöre dette bedre

end jeg. Derimod kunde jeg tage mere af det Mathematiske, dersom Undervisningen i dette fag blev udvidet.

3.3 Boðsritin og bókakostur nemenda og skólans

Boðsrit Bessastaðaskóla voru gefin út í tilefni skólahátíðar á fæðingardegi konungs á árunum 1828–1840 en í tilefni vorprófa frá 1841. Boðsritin voru á íslensku en í þeim birtu kennarar skólans niðurstöður rannsókna sinna sem ekki höfðu áður verið prentaðar. Meðal efnis voru þýðingar öndvegisrita, uppskriftir og greiningar fornkvæða, heimspekilegar ritgerðir, þjóðlegur fróðleikur og leiðarvísar um stjörnufræði og gang himintungla. Atkvæðamestur í ritstörfunum var Sveinbjörn Egilsson; þýðing hans á Ódysseifskviðu í óbundnu máli kom út á tólf árum en auk þess birti hann allmörg trúarleg fornkvæði í Boðsritunum (Sveinbjörn Egilsson 1829–1840). Þýðing Ódysseifskviðu varð til í grískukennslu Sveinbjarnar eins og áður er getið en líklegt er að nemendur hafi eignast ritin eins og aðrir þeir sem tengdust skólanum. Annað efni á íslensku virðast nemendur vart hafa fengið frá skólanum.

Af skýrslum kennara má ráða að í íslenskutímum hafi þeir ávallt lesið fyrir texta á dönsku eða latínu til þýðingar á íslensku eða sett nemendum fyrir ritgerðarefni í tímum. Hvergi er þess getið að piltum hafi verið ætlað að lesa íslenskan texta utan kennslustunda og óvíst að þeir hafi átt nokkra þá bók eða rit á íslensku sem þó var nefnd sem kennsluefni í skýrslunum. Bókakostur skólans sjálfs var einnig afar fátæklegur af öðru en því sem Skólastjórnarráðið sendi honum árlega en það voru mest boðsrit annarra skóla og kennslubækur til sölu í skólanum. Lengi var það hlutverk Sveinbjarnar Egilssonar að hafa umsjón með pöntun og sölu bókanna en skrár sýna að mest voru þetta trúfræðirit, latneskar, danskar og grískar málfræðibækur, orðabækur og sögubækur, landabréfabækur og kennsluefni í stærðfræði (Sk. 6–10 og Bps. 5b).

Í bókasafninu um 1830 voru örfáar íslenskar bækur skráðar og taldar gamlar eða ónýtar, svo sem Rímbegla, Landnáma, Hungurvaka og Sæmundar-Edda en lítið blað frá 1832 sýnir þó reikning fyrir að binda inn nokkrar bækur fyrir skólasafnið, þ.e. Njáls sögu, Eyrbyggju, Hervarar sögu og Kristni sögu (Bps. 5a). Nokkru síðar er svo getið rita Lærdómslistafélagsins, Passíusálmanna frá 1800 og 1820 og sálma-bókar frá Leirárgörðum 1801 (Sk. 5–10 og 7–4). Það var svo vart

fyrir en við flutning skólans til Reykjavíkur að hann tók að eignast myndarlegt safn íslenskra bóka og er skrá Jóns Árnasonar (1862) um bókakost skólans merk heimild um skólasafnið.

4 Nám og skólavist Bessastaðasveina

4.1 Skrif skólapilta

Oft var mikið mannval meðal Bessastaðasveina og þekkt er að í skól-
anum kynntust þeir fjórir skólapiltar sem síðar hófu útgáfu tíma-
ritsins Fjölnis, þeir Jónas Hallgrímsson, Konráð Gíslason, Tómas
Sæmundsson og Brynjólfur Pétursson, en ritinu hefur verið lýst sem
„merkasta riti í sögu íslenskrar málhreinsunar“ (Kjartan G. Ottósson
1990:66). Verður þó að telja óvíst að íslensku stílarnir hafi haft mikil
áhrif einir og sér á málfar og málrækt þeirra eða annarra skólapilta
og miklu fremur að lærifæðurnir hafi skapað sérstakt málfarslegt um-
hverfi og skólaanda sem um leið varð kveikjan að örri þróun máls-
ins um miðbik 19. aldar. Um það vitna líka æviminningar annarra
skólapilta þar sem vikið var að kennslunni og fyrir kemur að óbeint er
vísað til hennar, t.d. í tímaritinu *Norðurfara*, sem þeir Gísli Brynjólfsson
og Jón Þórðarson (Jón Thoroddsen) gáfu út 1848–1849 en Jón varð
stúdent 1840 (Páll Eggert Ólason 1950:291) og Gísli 1845 (Páll Eggert
Ólason 1949:45). Í formála fyrri árgangs ritsins segir m.a. (bls. vi–vii):

Hvað rithættinum viðvíkur, þá hefur oss aldrei verið kennd
nein rjettritan á íslenzku í skóla, en vjer höfum að því leiti sem
vjer höfum getað viljað fylgja rjettritan Hr. Konráðs Gíslason-
ar, því oss finnst hún sjálfri sjer samþykkust ...

Hér á eftir verður fjallað lítillega um skrif þriggja skólapilta, þeirra
Jónasar Hallgrímssonar, Páls Melsteð og Árna Thorsteinssonar til að
bregða týru á nám þeirra og skólavistina.

4.2 Jónas Hallgrímsson

Jónas Hallgrímsson komst í Bessastaðaskóla haustið 1823, sat þar sex
vetur og útskrifaðist vorið 1829. Til eru ýmsar heimildir frá þessum
árum hans í skólanum en rit hans sjálfs sýna málfar og rithátt þessa
tíma. Á þessum árum voru 36–41 nemandi í skólanum (Sk. 7–3) en

skólaárið 1826–1827 voru „Fjölnismenn“ allir í skólanum. Fyrstur útskrifaðist Tómas og hlaut m.a. einkunnina „meget got“ í íslenskum stíl á burtfararprófi í maí 1827. Vorið 1828 útskrifaðist Brynjólfur með „got“ í íslenskum stíl og Jónas með sama vitnisburði ári síðar. Konráð kom í skólann haustið 1826 en útskrifaðist vorið 1831 með besta vitnisburði og einkunnina „meget got“ í íslensku (Sk. 7–3).

Fræðimenn hafa bent á að í skólanum hafi málfar Jónasar bæði í lausamáli og kvæðum mótast og hann notið þar áhrifa Sveinbjarnar Egilssonar (Kjartan G. Ottósson 1990:67). Aðrir höfundar hafa kveðið svo fast að orði að segja skáldskap Jónasar beinlínis fram kominn vegna áhrifa Sveinbjarnar og Hallgríms Scheving því að þeir hafi haldið uppi „heiðri málsins“ og verið grundvöllur þeirrar endurreisnar málsins sem fram kom síðar í Fjölni í skrifum Jónasar og Konráðs Gíslasonar (Benedikt Gröndal 1923:96).

Margt hefur varðveist af skrifum Jónasar frá skólaárum hans og þar ber hæst æskuljóðin sem hann byrjaði að safna saman í kver. Stundum fannst honum vistin dauflæg í skólanum en huggaði sig þá við lestur eddukvæða og erlendra skálda (Haukur Hannesson, Páll Valsson og Sveinn Yngvi Egilsson (ritstj.) 1989:5). Lausamálstextar Jónasar eru dæmi um málfar hans, stafsetningu og ýmis beygingarleg atriði málsins og hugsanlega eru þeir einnig til marks um svipmót íslenskunnar hjá öðrum skólapiltum þessa tíma og hvernig þeim var kennt að rita íslenskt mál.

Varðveist hefur örlítið handrit, þ.e. nokkur blöð 8,2x5,3 cm, úr „skólablaði“ sem nefnt hefur verið Íris og mun Jónas hafa skrifað það allt haustið 1826. Það er dagsett „18 föstudægin þann 3^a Novmb 26“ og merkt no. 2 en önnur tölublöð virðast týnd. Í ritinu er fyrst kímni grein um hebreskukennsluna en síðan þrjár smágreinar og hin síðasta um dýravernd. Hún er þannig, skrifuð eins og Jónas stafsetti (KG 31.a.1.):

Dyranna Medhöndlan

Valla getum vér hrundid fra oss þeim þánka ad Dyramordid í það hærsta leifist þá naudsyn krefur, eñ aldrei til eintómrar skemtunar; valla géтум vér deifa hiá oss þá hugsión ad fyrri eñ kedjan þritur vid hastóli hins eilífa, hlióti eñ þá fynnast 1000 verur lifandi á baki hvura madurin stendur eins langt og Riúpan á baki veidi mansins.

Vei oss! ef þessir máttgari vildu fylgia því dæmi ver géтум þeim.

(Frám haldid sidar.)

30. maí 1829 hélt Jónas prófræðu sína í Bessastaðakirkju og lagði út af ritningartextanum í fyrsta Jóhannesarbréfi sem hann ritaði þannig: „Elskid ecki heimiñ, ecki heldur þá hluti sem í heiminuñ eru; ef nockur elskar heimiñ í hönum er ecki kiærleiki födursins.“ Ræðan var afar vönduð að uppbyggingu, upphafin að efni eins og tilefninu hæfði en þó jarðbundin. Hana er í heild sinni að finna í skjalasafni Konráðs Gíslasonar (KG 31.a.1). Ræðan hlýtur að teljast til heimilda um málviðmiðin í skólanum þegar mest var vandað til verka en Jónas var þó varla neinn meðalmaður hvað stíl og orðfæri varðaði. Hér verður að nægja að benda á nokkur atriði stafsetningar en margvísleg málfræðileg atriði þessa tíma má einnig greina í textanum (Alda B. Möller 2014:52–57 og 73–77).

Texti Jónasar hefur á sér nokkuð fornlegan blæ, einkum vegna notkunar á styttingarböndum yfir nefhljóðatáknum en oft er böndunum í raun ofaukið miðað við sígilda stafsetningu. Jónas notar ekki bókstafinn *ð* enda var táknið ekki endurvakið fyrr en nokkrum árum síðar. Bókstafurinn *z* er heldur ekki notaður í textanum og nær hvergi er *j* að finna, en *i* skrifað þess í stað. Bókstafurinn *y* er notaður samkvæmt uppruna í ýmsum algengum orðum en handahófskennt þess utan. Jónas skrifar *qv* en ekki *kv* og hann skrifar ætíð *ck* í stað *kk*. Jónas hefur nær alltaf breitt sérhljóð/tvíhljóð á undan *ng* og hann skrifar *é* og *ie* á eftir framgómmeiltu *g* og *k* en ýmist *é* eða *ie* fyrir eldra *é*. Loks skrifar hann *ei* en ekki *e* á undan *gi* og *gj*. Eftirfarandi eru tvö textabrot:

Vér meiguñ ecki elska heimiñ. Orsökina leggur postuliniñ siálfur til: Hvör sem elskar heimiñ, seigir hañ, í hönum er ey kiærleiki födursins. Það er að skilia: hvör sem festir hiartad við fallvaltañ heim, og hans giædi, hañ sínir þar með að hañ ei elskar gúd, því hañ óhlídnast gúds vilia. Gúd vill nefnilega að heimsins giædi skuli hressa og gledia oss, so oss aukist kraptar til að gégna vorri köllun.

Sá sparar sier því mikla sorg og margañ söknuð og qvíða, sem numid hefur þá gullvægu kunst, að geta verid án þess alls sem heimuriñ megnar að svifta mañ. Þegar heimsins blyða felur sig, og náttúruñar uñbrot skélfa mañiñ, þegar hallæri eða stríd eða drepsóttir geisa í löndunumuñ, og konúngarnir titra, þá er sá madur óhræddur, því hañ qvídir aunguñ Iardneskuñ missir, stödugur við sitt skylduverk, bíður hañ hvörs sem að hönduñ ber, og tekur ánægdu allskins skorti, ...

4.3 Páll Melsteð

Páll Melsteð (1812–1910) kom í skólann haustið 1828 og lauk brottfararprófi 1834, m.a. með vitnisburðinum „meget got“ í íslenskum stíl (Bps. 6a). Endurminningar hans geyma lýsingu á náminu og skóla-lífinu þessa vetur (Páll Melsteð 1912:16–50).

Bóknám Páls byrjaði reyndar á því að faðir hans lét hann skrifa upp stutta málfræði á íslensku, „líklega eftir Rasks bókum“, og lét hann læra. Páll nefnir íslenskukennslu Björns Gunnlaugssonar en fjallar ekkert um hana og sagði Björn ekki hafa verið eftirtektarsaman kennara. Um Hallgrím Scheving latínukennara segir Páll að í tímum hjá honum hafi vaknað hjá sér umhugsun um móðurmálið og löngun til að vanda orðavalið. Í efri bekk var Páll í dönsku hjá Sveinbirni Egilssyni en sagðist ætíð hafa lært íslensku í tímunum því að hann var „meistari að þýða önnur mál á íslensku“. Í sögukennslunni hjá Sveinbirni segir hann nokkuð af tímanum hafa farið í að snúa dönsku máli kennslubókarinnar á íslensku en af því hafi hann lært íslensku en ekki sögu. Páll kvað kennarana fáar eða engar bækur hafa keypt og „menn lifðu á moði fyrri tíma“. Skólaveinar lifðu og hrærðust í sögnum um hetjuöld Grikkja og Rómverja og fornöld Norðurlanda. Þeir lásu klassísk latnesk og grísk rit í tímunum en „Njálu, Grettlu og Eglu á svefnloftunum“. Þröngt og óhreinlegt var í skólanum en sveinarnir kunnu þó að skemmta sér, m.a. með glímum, tvísöng og flutningi leikrita.

4.4 Árni Thorsteinsson

Árni Thorsteinsson (1828–1907), síðar landfógeti, var í Bessastaðaskóla 1844–1846 og síðan eitt ár í Reykjavíkurskóla. Hann skrifaði löngu síðar endurminningar sínar frá Bessastaðaskóla (Árni Thorsteinsson, án ártals, *Minningar úr Bessastaðaskóla*).¹² Kennsluna og námsefnið taldi hann hafa verið orðið úrelt enda kennarar orðnir rosknir en þeir nutu virðingar skólapilta vegna fræðimennsku sinnar. Hann lýsir mest þeim áhrifum sem Sveinbjörn Egilsson hafði á nemendur og segir framfarir sem um þær mundir urðu í íslensku máli og bókmenntum hafa verið honum öðrum fremur að þakka og að hann hafi með málsnilld sinni haft mikil áhrif á þá. Hann hafi bæði byggt á samtímamálinu og tekið úr fornu máli það sem best átti við. Hann segir enn fremur: „Engum var sem honum lagið með nýgjörfinga í málinu,

¹² Óprentuð ritgerð án safnmarks.

og yndi var að heyra hann í kennslustundum vera að velta fyrir sér og lærisveinunum, hvörnig útlekking kæmi best heim við frummálið og þýðinguna.“ Árni nefnir einnig kennslu Hallgríms Scheving sem hann segir hafa verið stranga og fastmótaða en að honum hafi einnig verið mjög annt um að íslenskar þýðingar væru vel af hendi leystar.

Árni Thorsteinsson sagði skólapipta hafa verið afar iðna við „dauðu málin“ og lásu þá þétt saman. Líkt og Páll Melsteð talaði hann um sóðaskap og sagði loftið í bekkjunum hafa verið óþolandi og „furða að eigi varð mein af“. Þessar hugleiðingar Árna, en jafnframt kvíði vegna flutninga frá Bessastöðum til Reykjavíkur, koma vel fram í sendibréfum hans, þar sem segir m.a. (Árni Thorsteinsson, án ártals, *Lbs.* 2429 4to):

7. okt. 1845:

Nú held eg loksins að skólinn komist í Reikvík, qvíði eg fyrir því að nokkru leiti. Húsakinnin verða að sönnu betri því þaug mega ekki lakari vera en þaug eru hérna á Bessastöðum.

20. nóv. 1846:

Reykjavíkurbúar eru misjafnir menn, tilfinningar þeirra eru daufar eða engar í mörgum hlutum, svosem hvað þjóðerni Íslendinga snertir, málefni lands vors og málið okkar Íslendskuna meta þeir lítils, alteins og það sé gamall gripur ónítur og sem farið sé að falla á.

5 Fyrstu reglugerðir um Reykjavíkurskóla

5.1 Bráðabirgðareglugerð 1846

Sumarið 1845 birti Skólastjórnarráðið danska bráðabirgðaskipan fyrir lærða skóla í Danmörku. Sveinbjörn Egilsson, nýskipaður rektor Reykjavíkurskóla, var næsta vetur í Kaupmannahöfn og má af gögnum ráða að orðalag um námsefni í íslensku í hinum nýja skóla hafi verið sniðið að því orðalagi sem gildi um dönskukennslu þarlendis því að í eintaki reglugerðarinnar er einfaldlega skrifað með hendi Sveinbjarnar orðið „islandsk“ í stað „dansk“ þar sem við á (Sk. 13–1). Önnur skrif Sveinbjarnar frá sama tíma styðja þetta því að uppkast

hans, líklega skrifað í Kaupmannahöfn þennan vetur, sýnir að hann gerði ráð fyrir að málakennslan hérlandis viki frá dönsku reglunum og að tungumálin yrðu kennd þannig (Sk. 12–1):

Íslandsk, ligesom Dansk efter Prov. Plan. 4,1 og 11,1,
 Dansk ligesom Tydsk efter Prov. Plan. 4,2 og 11,2,
 Tydsk ligesom Fransk efter Prov. Plan. 4,3 og 11,3.

Með þessari aðlögun fékk því íslenska hliðstæða stöðu og danska móðurmálið í dönskum skólum en hérlandis varð danska fyrsta erlenda tungumálið og þýska annað í námskránni. Skólastjórnarráðið gaf út bráðabirgðareglugerð fyrir „den lærde Skole i Reykjavik“ sem tók gildi 1. okt. 1846 (LS 13 1866:435–463).¹³ Íslensk þýðing hennar birtist í *Reykjavíkurlögum* sama ár (1846: 1, 2, 3; 1847: 4, 5, 6). Skólinn skyldi undirbúa menn fyrir háskólanám en einnig fyrir nám í prestaskóla sem setja átti á laggirnar. Nemendur skyldu ekki koma eldri í skólann en sextán ára, kunna undirstöðuatriði í tilteknum greinum og vera fermdir, bólusettir og óspilltir. Engar sérstakar kröfur voru gerðar um kunnáttu í íslensku aðrar en þær að geta lesið hana og skrifað læsilega. Tekið var fram að íslenska og danska ættu að vera aðalkennslugreinar í neðri bekkjum skólans en í efri bekkjum var miðað við að fornmálin yrðu aðalgreinar. Um kennslu í íslensku sagði eftirfarandi (LS 13 1866:450–451):

Íslenzk túnga: Hana skal kenna í öllum bekkjum, en sá er tilgangur þeirrar kennslu, í fyrsta lagi að kynna lærisveinum með þessari túngu hinar almennu hugmyndir málfræðinnar, í öðru lagi að kenna þeim að rita móðurmál sitt samkvæmt réttum reglum, óblandað og með góðum smekk, í þriðja lagi að kynna þeim bókmentasögu Íslands.

Þessi grein mun hafa verið samin eftir bráðabirgðareglum (Provisorisk Plan) frá 1844 um dönskukennslu í lærðum skólum í Danmörku og var sýnilega aðlöguð fyrir Ísland með sama hætti og áður var getið því að í danska textanum var strikað yfir orðið „dansk“ og þess í stað skrifað orðið „íslandsk“ með hendi Sveinbjarnar, að því er best verður séð (Sk. 13–1).

¹³ Reglugerðin nefnist á dönsku „Foreløbigt Reglement for den lærde Skole i Reykjavik, Khavn 30. Mai 1846“. Íslensk þýðing fylgir danska textanum og mun hún vera orðrétt úr *Reykjavíkurlögum* frá 1846–1847.

5.2 Reglugerðin 1850

Reglugerð um kennsluna og lærdómsprófin í hinum lærða skóla í Reykjavík var gefin út fyrir Ísland 30. júlí 1850 (LS 14 1868:495–528). Þá hafði Skólastjórnarráðið verið lagt niður en skólamál færð til Kirkju- og skólamálaráðuneytis Danmerkur. Hlutverk skólans var nú orðið víðtækara en áður því að auk undirbúnings fyrir Prestaskólann og háskólanám skyldi hann „veita lærisveinum þeim, sem honum eru á hendur faldir, þá tilsögn, er leiða megi til sannrar og röksamlegrar frummentunar“ (LS 14 1868:515). Íslensku urðu menn að geta lesið og ritað læsilega og „stórlýtalaust að rættituninni til“ þegar þeir komu í skólann en í skólanum áttu nemendur að kynna íslenskri tungu og bókmenntum hennar. Í reglugerðinni var því auk þess lýst yfir að íslenska móðurmálið í íslenska skólanum skyldi vera jafnrétt hátt móðurmálinu í dönsku skólunum – „Det islandske Modersmaal i den islandske Skole sættes jævnsides med Modersmaalet i de danske Skoler“, og virðist það hafa verið nýbreytni í reglugerðum. Inntaki kennslunnar var nú einnig lýst í fyrsta sinn í sögu skólanna (LS 14 1868:499,516):

Íslenzka. Hana skal kenna í öllum bekkjum; skal þeirri kennslu svo haga, að piltum lærist að tala hana og rita hreint, rætt og lipurt; smásaman skal og kynna þeim bókmentasögu Íslendinga og helztu rit. Í allri túngumálakennslu skal hafa íslenzkuna, til að gjöra piltum skýrar og skiljanlegar hinar almennu málfræðislegu hugmyndir, og þessar málfræðislegu hugmyndir á að heimfæra upp á íslenzkuna. Í efri bekkjunum eiga íslenzku ritgjörðirnar að vera þannig lagaðar, að piltar komist á þann rekspöl, að þeir geti ritað um eitthvert efni af eigin rammleik.

Burtfararpróf skyldi halda í 13 námsgreinum, þar á meðal íslensku, en þrjár prófdómarar lesa og dæma ritgerðirnar, þ.e. tveir menn auk íslenskukennarans í 4. bekk. Próftilhögun er lýst svo (LS 14 1868:522):

Í íslenzku skal prófið að eins vera skriflegt, og vera í því fólgið, að lærisveinar riti um eitthvert efni, sem fyrir þá er lagt, og sem eigi er of vaxið þeirri þekkingu, sem ætlazt verður til af lærisveinum, eptir kennslu þeirri, sem þeir hafa notið; og þegar dæmt er um ritgjörðina skal eigi fara eptir því, hversu

mikla eða litla þekkingu pilturinn sýnir í einhverri einstakri vísindagrein, heldur eptir því, hversu ljós hugsun lærisveinsins er, og hversu vel, skýrt og hreint, hann getur orðfært hugsanir sínar.

Reglugerðin frá 1850 var í gildi fyrir Reykjavíkurskóla til 1877 er önnur leysti hana af hólmi en sú gildi til 1904. Í þeim báðum var vægi íslensku í stundaskránni aukið (Heimir Þorleifsson (ritstj.) 1975:112).

6 Íslenskukennslan 1846–1848

6.1 Íslenskukennslan fyrsta veturinn í Reykjavík

Úr Bessastaðaskóla fluttust 33 skólasveinar en 27 nýir nemendur fengu skólavist þetta haust eftir inntökupróf í latínu, grísku, dönsku, sagnfræði, landafræði og reikningi. Nenum var síðan skipt í þrjá bekki eftir frammistöðu (Sveinbjörn Egilsson 1847:1–7).

Vorið 1846 skipaði konungur Konráð Gíslason málfræðing kennara við skólann og var honum m.a. ætlað að kenna íslensku. Konráð hafði sótt um kennlustöðu á þeirri forsendu að efla ætti kennslu í íslensku, dönsku og þýsku. Hvað móðurmálið snerti sagðist hann þekkja sögu þess og fræði betur en aðrir og taldi að málsaga ætti að vera hluti íslenskukennslunnar en kvað íslenskt mál samtímans sér einnig hugleikið og vísaði til vinnu sinnar við útgáfu Fjölnis sem hefði verið „boðberi hreintungunnar og stílfegurðar og önnur rit ekki betur skrifuð á nútímamálinu“ (Aðalgeir Kristjánsson 2003:269–270). Konráð kom þó ekki til starfa, bæði af persónulegum ástæðum og einnig vegna þess að hann var þá kominn á þá skoðun að rannsóknum í norrænum fræðum væri varla hægt að sinna nema í Kaupmannahöfn (Aðalgeir Kristjánsson 2003:126). Sveinbjörn Egilsson rektor tók þá að sér íslenskukennsluna en fyrsta ár skólans var íslenskur stíll aðeins kenndur einn tíma í viku í hverjum bekk. Um námsefni í íslensku þennan vetur fórust honum svo orð (Sveinbjörn Egilsson 1847:8–10):

Í íslenzku: hær hefir einúngis verið 1 stíll í viku í hverjum bekk. Stílsefnið í 1. bekk var tekið af „Malings store og gode Handlinger“, og stundum valdar smásögur og ritlingar úr þjóðblaði Dana (Folkebladet). Í 2. bekk var stílsefnið ýmist tekið úr dönsku eða latínu; í 3. bekk ýmist úr dönsku, latínu eða þýzku.

6.2 Íslenskir stílar Magnúsar Grímssonar 1846–1847

Varðveist hafa íslenskir stílar Magnúsar Grímssonar (1825–1860), nemanda Sveinbjarnar þennan fyrsta vetur í Reykjavíkurskóla. Magnús var í Bessastaðaskóla frá 1842 og varð stúdent 1848 frá Reykjavíkurskóla. Hann gerðist prestur á Mosfelli en var einnig rithöfundur, leikskáld, þýðandi og blaðamaður á stuttum starfsferli sínum (Páll Eggert Ólason 1950:424). Merkast verka hans er söfnun íslenskra þjóðsagna með Jóni Árnasyni en þeir kynntust í Bessastaðaskóla. Flestum sögunum safnaði Magnús sjálfur eða meðal skólapipta á Bessastöðum en þær fengu þeir í sumarleyfum sínum um allt land (Magnús Grímsson 1926:3–27).

Bók Magnúsar með íslensku stílunum veturinn 1846–1847 hefur á titilsíðu textann: „Tilraunir Magnúsar Grímssonar til að rita íslenska tungu, lagfærðar af herra Sveinbirni Egilssyni Doctor Theol, veturinn 1846 og 1847“ (Magnús Grímsson 1847). Textarnir eru úr sögum á latínu og dönsku, 100–150 orð hver, sem skrifaðir voru niður og síðan þýddir á íslensku. Íslenska textann lagfærði kennari hvað orðaval, orðaröð og stafsetningu varðar en slíkar athugasemdir voru fremur fátíðar. Nemandi skrifaði nokkrar fyrirspurnir til kennara sem leysti úr málinu en það ber vott um að kennarinn hafi tekið stílinn með sér til yfirlstrar.¹⁴ Latnesku sögurnar fjölluðu um grískar fornhetjur. Hér er brot úr þýðingu Magnúsar á sögunni um Abdólónímus. Sveinbjörn skrifaði athugasemdir sínar ofan textans en hér eru þær sýndar með skáletri í sviga. Stakt tilbrigði Magnúsar sjálfs er sýnt án skáleturs í sviga eins og hann skrifaði það.

Hinir úngu menn, sem (*vèr*) höfum áður um getið, fóru með konungleg klæði inn í garðinn, en þá vildi svo til, að Abdólónímus var að hreinsa hann og tína úr honum illgresi. Þegar þeir voru búnir að heilsa honum sem konungi, tók annar þeirra svo til orða: þetta klæði, sem þú sèr í höndum mínum, skaltu nú taka í staðinn fyrir óhreinu ræflana, sem þú ert núna í. Tak þèr konúnglegt hugarfar, og vertu svona sparsamur í tign þeirri, er þèr nú veitist og þú ert maklegur. Og þegar þú ert seztur í konúngssætið, og orðinn einráður lífs og dauða manna þinna, skaltu varast að gleyma þessari

¹⁴ Dæmi um þetta er þegar Magnús spyr: „Er til nokkurt orð hjá okkur yfir Mumier?“ Sveinbjörn svarar: „P. Melsted bjó til orðið smyrðlingar, eg veit ekkert betra.“

stöðu, sem þú tekur við völdunum í, og (*þeim*) sem þú átt að þakka tign þína. Abdólónímus þótti sem sig væri að dreyma, og spurði hina úngu menn hvert þeir væru með öllum mjalla (*öllu viti*), þar sem þeir göbbuðu sig svo ósvífnislega.

[Síðar] ... eg vildi eg gæti orðið eins ánægður með konungdóminn, og eg var með fátæktina. Þessar höndur hafa fyrir mér unnið (eða: þessar höndur hafa fullnægt þörfum mínum).

Í textabrotinu sést að Sveinbjörn leiðrétti ófullkomnar setningar og fyllti þar í eyður og hann lagfærði óformlegt orðatiltæki. Hann gerði hins vegar engar athugasemdir við sagnbeyginguna *sèr* í stað *sèrð* í 2.p.et.nt.fh. sem er merki um eldri rithátt og hann merkti heldur ekki við fleirtölumyndina *höndur* sem mun hafa verið nokkuð algeng orðmynd á 19. öld, einkum í talmáli (Björn K. Þórólfsson 1925:112,87). Hvað stafsetningu varðar í stílunum hefur Magnúsi greinilega verið kennt að nota *z* og *y* eftir uppruna orða, breiður sérhljóði/tvíhljóði er skrifaður á undan *ng*, táknið *è* er ritað en ekki *je* en hins vegar er skrifað *eg* en ekki *èg*. Greinarmerkjasetning virðist líka vel mótuð með kommu á undan samtengingum í flestum tilvikum. Athugun á flestum stílum Magnúsar leiddi í ljós að Sveinbjörn gerði margvíslegar en þó hófsamlegar athugasemdir, hann leiðrétti alltaf *y*-villur og *z*-villur og stundum benti hann á fornar orðmyndir til fyrirmyndar (Alda B. Möller 2014:58–61).

6.3 Stafsetningarreglur Sveinbjarnar Egilssonar

Líklegt er að Sveinbjörn hafi notað málfræðihandrit sín við kennsluna því að stafsetning Magnúsar og leiðréttingar Sveinbjarnar eru í góðu samræmi við þau (Sveinbjörn Egilsson, án ártals).¹⁵ Hér verður aðeins lýst tveimur reglum Sveinbjarnar, þ.e. um notkun *y* og *z*. Sveinbjörn kallar stafina „samsetta málstafi“ og segir um þá:

Af þessum bókstöfum eru *y*, *ý*, *ey*, *z*, brúkaðir til að sýna uppruna orðanna, því að þeim er kveðið sem að *i*, *í*, *ei*, *s*; hvar *y*, *ý*, *ey* er brúkað, sést af hljóðstafaskiptunum (), en *z* brúkast fyrir *s*, þegar *t*, *d* eða *ð* hefur verið slept á undan því, t.d. *veizla* (f. *veitsla*), *íslenzkur* (f. *íslendskur*), *gerzkur* (f. *gerðskur*).¹⁶

¹⁵ Efni handritanna í *Lbs. 456 4to* var aldrei prentað eins og áður var vikið að.

¹⁶ Auði sviginn í 3. línu tilvitnunarinnar er þannig í handritinu.

Áður hafði hann gert ítarlega grein fyrir hljóðvörpum, sem hann nefnir hljóðstafaskipti, með dæmum um fjölmörg orð sem rita skyldi með *y* vegna uppruna.

6.4 Íslenskukennslan veturinn 1847–1848

Veturinn 1847–1848 má segja að íslenska hafi loks orðið eiginleg námsgrein í skólastarfi hérlendis því að þá hófst skipuleg kennsla í íslenskri málfræði og íslenskum bókmenntum. Þennan vetur var málfræðin kennd eftir formálanum í *Íslandsk Læsebog* eftir Halldór Kr. Friðriksson sem þá var nýkomin út (Halldór Kr. Friðriksson 1846). Rektor kenndi íslensku tvo tíma vikulega í hvorum efri bekkjanna (3.a. og 3.b.) en Gísli Thorarensen var aðstoðarkennari hans og kenndi fjóra tíma vikulega í 1. og 2. bekk. Íslensku voru því ætlaðar tólf vikustundir þetta árið en meginbreytingin í stundaskránni var að öðru leyti sú að latínu- og grískukennsla var minnkuð mjög í neðri bekkjunum, dönskukennslan augin þar og farið að kenna frönsku og ensku í öðrum bekk. Í efri bekkjunum urðu minni breytingar og þar var þunginn áfram í latínu- og grískukennslunni (Sveinbjörn Egilsson 1848:8–9).

Gísli Thorarensen sagðist hafa látið nemendur í 1. bekk lesa Drop-laugarsona sögu og lestrarbók Halldórs Kr. Friðrikssonar og hann kvaðst hafa látið læra „nafna og sagna breytingar íslenzkrar túngu eptir ágripinu framan við lestrarbókina“. Í 2. bekk lásu menn Drop-laugarsona sögu, Gylfaginningu í útgáfu Sveinbjarnar Egilssonar og fjórar fyrstu bækur Ódysseifsdrápu í þýðingu hans.¹⁷ Goðafræði Norðurlanda var einnig kennd og samdar ritgerðir en vikulegir stílar teknir úr danskri lestrarbók. Með neðri bekkjunum báðum sagðist kennarinn líka hafa lesið öll kvæðin í ljóðabókum Bjarna Thorarensen og Jónasar Hallgrímssonar og þýtt með þeim það sem „þungskilið hefur þókt eða fornyrt“ (Sveinbjörn Egilsson 1848:14–15).

Sveinbjörn Egilsson kenndi þennan vetur íslenska bókmenntasögu og ritgerð en um það sagði hann í skýrslu sinni (Sveinbjörn Egilsson 1848:11):

¹⁷ Hér mun átt við útgáfu Ódysseifsdrápu í *Boðsritum Bessastaðaskóla 1829–1840* og útgáfu á Gylfaginningu í *Boðsriti Reykjavíkurskóla 1848* sem kann að hafa verið í handriti um þetta leyti.

(3.a) Tveimur stundum í viku var varið til að lesa fyrir ágríp af íslenskri bókmentasögu fram til 13. aldar, svo og stutt ágríp af hinum fornu bragarháttum, og munnlega hlaupið í gegnum háttatal Snorra, v. 1–30. Fám sinnum fyrirsett ritsefni á íslenzku.

(3.b) Tvisvar í viku reyndu lærisveinar til að semja ritgjörð yfir fyrir sett efni; ritsefnið var optast einhver almenn málsgrein, orðskviðir eða spakmæli, stundum biflúgreinir af gamla og nýja testamentinu.

Ritgerðarefni hjá Sveinbirni á lokaprófi vorið 1848 var: „Að útlista þessi orð lausnarans: Auðveldara er úlfaldanum að ganga gegnum nálaraugað en ríkum manni inn í Guðsríki.“ Ritgerðirnar voru 400–700 orð í hátíðlegum stíl og væntanlega eftir uppkasti því að mjög lítið er þar um leiðréttingar. Ritgerðarefnin munu hafa verið lesin upp því að ritháttur nemenda á fyrirsögninni er mismunandi. Ritgerðirnar hafa varðveist og fylgir hér lítið brot eftir Helga Hálfðanarson, síðar sálmaskáld og lektor Prestaskólans, sem sýnir hversu mjög var til vandað (MR Próf):

... því það hjarta, þar sem svo margar íllar girndir lifa og þróast, það getur ekki verið musteri heilags anda; þar sem drambsemi og úlfbúð, öfund og eigingirni og aðrir lestir, sem leidt geta af raungu álitni á auðnum og rángri notkun hans – þar sem þetta ríkir, þar getur ekki Guðs ríki verið, því Guðs ríki er hverki matur né drykkur, auður né upphefð, heldur friður og fögnuður í heilögum anda.

7 Íslenskukennslan hjá Halldóri Kr. Friðrikssyni frá 1848

7.1 Góð bót ráðin á íslenskukennslu

Haustið 1848 kom Halldór Kristján Friðriksson til íslenskukennslu í skólanum en Sveinbjörn rektor lét svo um mælt í skólasetningarræðu sinni 1. okt. 1848 að Halldór hefði: „sér í lagi lagt sig eptir þekkingu á móðurmáli voru, og hyggjum vér gott til, að nú verði góð bót ráðin á því, sem áður hefir heldur verið ábótavant í þeirri grein“ (*Skólaræður*

Sveinbjarnar Egilssonar 1968:76). Reyndist það orð að sönnu því að Halldór kenndi íslensku í nær hálfa öld með aðeins árs hléi, veturinn 1849–1850.¹⁸

Halldór Kr. Friðriksson (1819–1902) útskrifaðist úr Bessastaðaskóla 1842 og fór þá til Kaupmannahafnar til náms í guðfræði en lauk ekki embættisprófi. Þar fékkst hann mjög við fornfræði og málfræði og vann nokkur ár að íslenskri orðabók Cleasby. Ytra starfaði hann einnig mikið með Fjölnismönnum og var ábyrgðarmaður tveggja síðustu árganga blaðsins. Auk kennslunnar sinnti hann margvíslegum öðrum embættisstörfum, var lengi alþingismaður og bæjarfulltrúi í Reykjavík, formaður landsbókasafnsnefndar og forseti Búnaðarfélags suð-uramtsins, svo að fátt eitt sé nefnt (Jón Þorkelsson 1947:415–435).

Halldór kenndi alla tíð íslensku og lengi þýsku, dönsku, ensku og landafræði. Í öllum kennslugreinum kostaði hann kapps um að hafa námsbækur á íslensku og ýmist þýddi þær eða samdi sjálfur. Hann þótti strangur kennari og sagt var að betra hefði verið að læra réttritun hans vel ef menn vildu ná árangri í íslenskum stíl og vissara var einnig að forðast dönskuslettur og önnur erlend áhrif í textum (Jón Þorkelsson 1947:420, 434). Halldór er líklega þekktastur fyrir að koma á reglufestu í íslenskri réttritun sem hann kenndi alla tíð og nefnd hefur verið skólafsetningin en með íslenskukennslu sinni og skrifum um málfar er hann talinn hafa haft meiri áhrif en flestir aðrir á íslenska málhreinsun allan síðari hluta 19. aldar (Kjartan G. Ottósson 1990:95–98).

Halldór tók saman efni í *Íslandsk Læsebog* sem út kom 1846 og var hún ætluð Dönum sem áhuga höfðu á íslensku enda voru allmargir Danir hjá honum í íslenskunámi. Í formála bókarinnar var yfirlit um íslenska málfræði eftir Halldór og var það notað við íslenskukennslu í Reykjavíkurskóla á fyrstu árum hans, eins og áður var getið, og er fyrsta bókin um íslenska málfræði sem vitað er að kennd hafi verið í skólum hérlendis. Síðar skrifaði Halldór bókina *Íslenzkar rjettritunarreglur* (1859) og loks samdi hann og gaf út bókina *Íslenzk málmynda-lýsing* (1861). Allar voru þessar bækur notaðar til kennslu en mest og lengst hin síðasttalda.

¹⁸ Þann vetur sótti Halldór konuefni sitt til Danmerkur og vann að útgáfu íslenskra fornsagna í Kaupmannahöfn.

7.2 Kennsluefni og tilhögun náms fyrstu ár Halldórs Kr. Friðrikssonar

Veturinn 1848–1849 kenndi Halldór íslenska málfræði og stíla í fjóra tíma vikulega í neðri bekkjunum. Í 3.a. og 3.b. voru hins vegar bókmenntir, norræn goðafræði og ritgjörð á stundaskránni en þó aðeins tvær stundir í viku í hvorum bekk. Í skólaskýrslum sagði m.a. um kennsluna í 2. bekk (Sveinbjörn Egilsson 1849:13):

1. hefur hann látið piltar læra ágripnið af málmyndalýsing íslenzkunnar, er stendur framan við lestrarbók hans; hefur hann og út skýrt og aukið þetta ágrip í yfirheyrslunni svo, að piltar ekki að eins gætu fengið greinilegt yfirlit yfir myndir og beygingar íslenzkunnar, eins og hún er nú, heldur gætu þeir einnig borið það saman við fornmálið.

2. lagfærði hann hjá þeim tvo íslenzka stíla í viku; voru stíls-efnin að mestu úr Udvalgte Fortællinger af J. P. Hebel, en nokkur úr Holst danske Læsebog.

Í 3.a. lásu menn norræna goðafræði og málfræði Halldórs en í 3.b. lét hann lesa Háttatal Snorra Sturlusonar, útskýrði vísurnar og vakti jafnframt athygli á „einkennum norrænna skáldskaparháttar, og myndum og beygingum norrænnar“ (Sveinbjörn Egilsson 1849:14).

Veturinn 1850–1851 var málmyndalýsingin kennd í 1. bekk og nemendur lásu 9. árgang Fjölnis sem var minningarrit um Jónas Hallgrímsson. Í 2. bekk var málmyndalýsingin líka lesin ásamt Þórðar sögu hreðu sem Halldór hafði þá nýlega séð um útgáfu á en hana las hann þannig að hann hafði „stöðugt auga á málmyndalýsingunni, og jafnframt mismuninum á máli voru núna og fornmáli voru“. Stílar voru svo gerðir tvisvar í viku – ýmist tímastílar eða heimastílar, og allt leiðrétti kennarinn. Í 3.a. voru aðeins stílar en í efsta bekk (3.b.) las kennarinn aftur Háttalykil Snorra Sturlusonar og lét skrifa ritgerð vikulega um ýmis efni, ýmist í tímum eða utan þeirra (Sveinbjörn Egilsson 1851:13–14).

Til eru svonefndar lestrarbækur nemenda frá þessum árum, og reyndar alveg til aldamótanna 1900, en í þær skiptust nemendur á að skrá námsefnið sem farið var yfir í hverju fagi. Lesefni fyrsta bekkjar veturinn 1851–1852 er dæmi um slíka skrásetningu (MR Lestarbækur).

Okt.: Íslensk málfræði: aptur að kvennkynsorðunum.

Nóv.: Íslensk málfræði: aptur í aðjektíva.

Des.: Íslensk málfræði: búnir með Grammatíkina.

Feb.: Íslenska: Búnir með nokkrar sögur í Fjölnir.

[strikað yfir *r* í *Fjölnir* og tvístrikað undir!]

Marz: Íslenska. Búnir með 9 ár, af Fjölnir. [leiðrétt á sama hátt]

Apríl: Íslenska: búnir með Vopnfyrðinga sögu.

Mai: Íslenska: lesið upp aptur málfræðina.

Næstu vetur var fjölbreytt lesefni í íslensku hjá Halldóri (MR Náms-áætlanir). Í neðri bekkjunum var málfræði kennd eins og áður og í 1. bekk auk þess lesnar sögur í Lestrarbókinni og þar lásu menn líka úr 9. árgangi Fjölnis, Vopnfirðinga sögu og Bandamanna sögu sem Halldór hafði annast útgáfu á. Í 2. bekk lásu nemendur Þórðar sögu hreðu, Bandamanna sögu og Fóstbræðra sögu, í 3. bekk var svo lesin Njáls saga og Grettis saga en í 4. bekk Gylfaginning, Háttatal, Skáldskaparmál og Sæmundar-Edda. Heimastílar og tímastílar voru gerðir vikulega. Próftími var þrjár stundir fyrir ritgerðir og stíla en á þessum árum hófust einnig munnleg próf í íslensku (MR Stundaskrár).

7.3 Skólastafsetningin

Á fyrstu kennsluárum Halldórs Kr. Friðrikssonar mótaðist skólastafsetningin til fulls þó að kennslubókin, *Íslenskar rjettritunarreglur*, kæmi ekki út fyrr en nokkrum árum síðar (Halldór Kr. Friðriksson 1859). Talið er að réttitunarreglur Halldórs megi rekja til samstarfs hans við Konráð Gíslason er þeir unnu saman að útgáfu lokaárganga Fjölnis. Þar notaði Konráð ritreglur sem að mestu studdust við uppruna orða en Jón Aðalsteinn Jónsson (1959:84–85) bendir á að þær kynnu að hafa orðið skammlífar hefðu þær ekki eignast „mjög ötulan stuðningsmann“, þ.e. Halldór. Jón Aðalsteinn telur reyndar að Konráð og Halldór hafi í sameiningu mótað reglurnar sem Halldór kenndi síðan í eina framhaldsskóla landins í áratugi, þannig að þær hlutu að ráða miklu um stafsetningu lærðra manna þó að ýmsir þeirra vildu fara aðrar leiðir. Helstu atriði réttitunarinnar voru þessi (að nokkru leyti í samantekt Jóns Aðalsteins Jónssonar (1959:86)):

- Ritað var *je* en ekki *é* eða *è* alls staðar þar sem svo var borið fram nema á eftir *g* og *k* en þó var ritað *je* í orðum eins og *þiggj-endur*.
- Grannur sérhljóði var ritaður á undan *ng* og *nk* samkvæmt fornu máli.
- Alls staðar var ritaður tvöfaldur samhljóði á undan þriðja samhljóða þar sem uppruni sagði til um.
- Alltaf var ritað *p* en ekki *f* á undan *t* (í sama atkvæði) og var þar vikið frá uppruna.
- Reynt var að aðgreina í ritun mismunandi *æ* eftir uppruna en það náði ekki fótfestu og sést vart í stílum nemenda.
- Reglur um notkun *y*, *ý* og *ey* voru þær að leita skyldi uppruna orðmynda og huga að hljóðvörpum af *u*, *o*, *ú*, *ó* og *au* við ritun þeirra. Umfjöllun og dæmi um þetta eru mjög fyrirferðarmikil hjá Halldóri (1859:75–137).
- Um ritun *z* segir Halldór að hana skuli nota í stað *ts*, *ds* eða *ðs* þar sem „þessir stafir ættu að standa saman í sömu samstöfu, en kveðið er að, eins og *s* stæði“ (1859:183–187).
- Um ritun *n* og *nn* er einnig fjallað í löngu máli hjá Halldóri (1859:199–208) og hafa þær reglur haldist síðan.

7.4 Ritgerðir vorið 1852

Heillegt safn ritgerða frá 1852 er varðveitt (MR Próf) og hefur verið athugað nokkuð (Alda B. Möller 2014:63–67). Verkefni voru skrifuð á litla miða og heiti lesið upp en utan um úrlausnir 4. bekkjar og 3.b. er strimill með áletruninni: „Íslenzkur stýll, 22 aðjunct Friðriksson, 23 Dr. Egilson, 24 aðjunct Sigurðsson“, og sýnir þetta væntanlega að stílarnir gengu með dags bili milli kennarans og prófdómenda, þeirra Sveinbjarnar Egilssonar og Jens Sigurðssonar.¹⁹ Þrír menn lásu því ritgerðirnar áður en einkunn var gefin. Ritgerðarefni voru þessi:

Í 4. bekk og 3.b.: „Í hverju er hjátrú fólgin? Hverjar eru afleiðingar hennar? Og með hverju á að bægja henni burtu?“

Í 3.a.: „Hví ferst góður ásetningur svo opt fyrir?“

Í 2. bekk: „Hvaða not hafa menn af hestunum?“

¹⁹ Sveinbjörn Egilsson var sestur í helgan stein þegar hér var komið sögu en hann lést aðeins tveimur mánuðum síðar.

Í ritgerðunum má sjá athugasemdir Halldórs. Hann skrifaði ekki inn leiðréttingar en strikaði undir villur – þrisvar undir verstu villurnar! Reglum um stafsetningu varð að hlýða en hann gerði líka margar athugasemdir um málfar og greinarmerkjasetningu. Honum líkaði ekki að sjá danska tökuorðið *kannske* og hann amaðist við orðunum *mögulegur* og *ómögulegur*. Hann vildi ekki sjá orðið *maður* notað sem óákveðið fornafn og er víða strikað undir slíkt í ritgerðum. Aukaorð í tengingum voru illa séð og alltaf strikað undir *að* ef skrifað var *ef að*. Villur í greinarmerkjasetningu voru algengar og er þá yfirleitt merkt við vegna þess að kommur vantaði. Þær áttu greinilega að vera á undan öllum samtengingum – og reyndar miklu víðar.

Halldór kenndi forna beygingu *ija*-stofna karlkynsnafnorða og vildi því t.d. ekki sjá orðmyndina *flýttir* í þf. eða þgf. Hann strikaði líka undir orðmyndir sem hugsanlega voru mállýskubundnar, t.d. merki um svonefndan *d*-framburð (*heirdu*) og hann strikaði undir sagnmyndirnar *kóm* og *vóru*. Þá strikaði hann alltaf undir ýmsar kringdar myndir spurnarorða og fornafna, t.d. *hvornin*, *hvornin*, *hvur*, *aungu*, *aungvu* en þær átti að skrifa *hvernig*, *hver* og *engu*. Fyrir kom að menn skrifuðu *ötludu* í stað *ætluðu* og var þristrikað undir það, líklega til marks um grófa villu.

Margt þurfti að villumerkja í stílum 1. bekkinga. Fyrir kom að menn höfðu ekki tileinkað sér fyllilega bókstafinn *ð* (*rád*, *tekid*, *med*) og oft þurfti að leiðrétta nafnorðmyndina *köttnum*. Þá var framgómmeð *g* og *k* oft ritað *gj* og *kj* (*gjætu*, *kjettinum*), og *ei* skrifað í stað *e* á undan *ng* (*eingin*, *heingja*, *heyngja*). Nýnemar höfðu lítil tók á *n/nn*-reglunum (*orsökinn*, *hálsin*, *köttin*) og greinarmerkin hjá þeim voru gloppótt.

Allt breyttist þetta undir „heraga“ Halldórs þegar nemendur klifu upp bekkjastigann; engin merki um beygingarvillur og afar fáar stafsetningarvillur er að finna í ritgerðum efstu bekkinga vorið 1852.

8 Samantekt og lokaorð

Skólastjórnarráðið í Danmörku, sem var æðsta yfirvald Bessastaðaskóla, gerði frá upphafi ráð fyrir íslenskukennslu í skólanum og benda gögn til að hún hafi átt að eiga sama sess í skólstarfinu og móðurmálskennslan í dönskum skólum. Í Bessastaðaskóla átti að kenna íslensku í þrjá tíma í hvorum bekk og af fyrirmælum mátti ráða að kenna skyldi ritun, málfræði og bókmenntir á þjóðtungunni.

Bessastaðaskóli starfaði í rétt rúmlega 40 ár en húsnaðið var

frá upphafi ætlað til bráðabirgða enda vanbúið og of þröngt til að skólinn gæti starfað samkvæmt fyrirmælum yfirvalda. Það var helsta brotalömin í stjórnun skólans og stóð honum einnig mest fyrir þrífum í faglegum efnum. Á kennaraskort reyndi varla því að aðeins voru tvær kennslustofur í skólanum og því ekki rúm fyrir fleiri kennara. Fullyrða má að íslenskukennslan hafi liðið mjög fyrir þessi vandræði og þau komu líka í veg fyrir kennslu í ýmsum öðrum greinum. Latína, gríska og trúfræðigreinar voru burðarásar starfsins og í skugga þeirra stóðu aðrar greinar alla tíð. Góður vilji yfirvalda dugði ekki til framfara í kennslumálum því að getu og röggsemi til verklegra framkvæmda skorti.

Skýrslur kennara geyma sögu kennslunnar á Bessastöðum og margt fleira. Þær sýna að íslenskukennsla hófst af nokkrum metnaði haustið 1806 og greina fyrstu skýrslur frá stílæfingum, námi í íslenskum bókmenntum og málfræði, þrjá tíma vikulega í hvorum bekk. Fljótlega hófst þó undanhaldið í efri bekk að beiðni nemenda og kennarans á þeirri forsendu að þar sætu fullorðnir menn sem væru vel að sér í móðurmálinu og þyrftu heldur að læra þýsku og landafræði. Þegar svo stærðfræðin fékk aukið rými í stundaskránni 1822 var íslenska sem námsgrein endanlega útilokuð úr efri bekk til loka skólans. Kennslan fólst í áratugi mest í þýðingum úr dönskum og latneskum lestrarbókum og uppistaða námsins var stílagerð en stundum var þó fjallað um íslenskar bókmenntir. Íslenskt mál var leiðrétt hvað varðaði almenna málnotkun en allt bendir til að stafsetning hafi verið mjög margbreytileg á þessum tíma. Lestrarbækurnar fyrir íslensku stílana voru flestar 18. aldar bókmenntir en nýútkomin íslensk tímarit og tímamótaverk á íslensku voru frekar notuð í dönskukennslu eða latínunáminu hjá sömu nemendum.

Á nútímamáli yrði málakennslan í Bessastaðaskóla líklega kölluð þverfagleg og víst er að íslenskunámið fór ekki aðeins fram í tímum í íslenskum stíl heldur ekki síður í latínu- og grískutímum, og jafnvel líka dönsku- og sögutímum. Ástæðan var að hluta til sú að þýddar námsbækur, sem Skólastjórnarráðið gerði ráð fyrir að yrðu prentaðar, urðu ekki að veruleika, heldur hlaut hver kennari að þýða kennsluefni sitt á íslensku í tímunum og nemendur að skrifa niður. Það varð í raun gæfa skólans því að allar heimildir herma að þar hafi miklir málvöndunarmenn verið að verki, einkum þeir Sveinbjörn Egilsson, sem kenndi grísku, sögu og dönsku, og Hallgrímur Scheving sem kenndi latínu.

Náminu í Bessastaðaskóla má líklega einnig lýsa með því að þar hafi

verið sáð í frjósaman akur sem leiddi til mikilla breytinga á íslensku máli. Margir nemendur skólans urðu þekktir menn og vönduðu mál sitt en áhrifamestir urðu sennilega þeir Jónas Hallgrímsson skáld og Konráð Gíslason málfræðingur. Uppskeyra námsins var ný málviðmið með áherslu á málvöndun í orðavali og stíl en með rætur í forna málinu. Víst er að erlend orð áttu litlu fylgi að fagna í skólanum þó að þau slæddust með en á Bessastöðum bjuggu nemendur í sérstöku málarslegu umhverfi sem lærifeðurnir höfðu skapað.

Við upphaf starfs Reykjavíkurskóla, sem oftast var nefndur Lærði skólinn, urðu straumhvörf í kennslu íslensku sem sérstakrar námsgreinar. Reglugerðir kváðu á um stöðu íslensku í skólastarfinu, inntak kennslunnar og framkvæmd prófa. Kennslustundum fjölgaði, námsefnið varð fjölbreyttara og kröfur til kennara og nemenda jukust.

Þegar íslenska var loks orðin að eiginlegri námsgrein í skólastarfi hérlandis hófst skipuleg kennsla í íslenskri málfræði og íslenskum bókmenntum og þar má greina upphaf samræmdrar stafsetningar. Réttritun málsins var að mótast um það leyti sem Reykjavíkurskóli tók til starfa og skólastílar sýna að sú þróun var hafin undir handleiðslu Sveinbjarnar Egilssonar. Hjá honum lærðu nemendur greinarmerkjasetningu og þeir lærðu að vanda setningar og beygingar orða en fyrst og fremst áttu þeir að forðast erlend áhrif í málnotkun og urðu að vanda orðaval. Með nemendum leitaði Sveinbjörn nýyrða og leiða til að tjá ný hugtök í málinu eða orða hugsun á hnitmiðaðan hátt.

Önnur tímamót urðu þegar Halldór Kr. Friðriksson gerðist kennari við skólann 1848 en hann tók íslenskukennsluna föstum tökum frá byrjun og kenndi í nær hálfa öld. Hann samdi kennslubækur í málfræði og réttritun og nemendur lásu bæði fornbókmenntir og samtímaskáldskap. Lestrarbækur nemenda bera þess einnig merki að hvergi var slegið af í lestri málfræði og íslenskra bókmennta. Reglum skólans um réttritun var fylgt fast eftir í tíð Halldórs enda jafnan kenndar við hann eða nefndar skólastafsetningin. Ritgerðir frá fyrstu árum skólans sýna að fátt var lengur aðfinnsluvert í ritmáli hjá elstu nemendum hans.

Gögnin benda til að um 1850 hafi ýmsir þættir málstaðalsins verið að mótast og ritmálið að breytast ört. Ritreglur með stoð í forna málinu festust þá í sessi meðal þeirra sem stunduðu nám í skólanum. Þær urðu textaviðmið fram undir aldamótin 1900 og eru að flestu leyti enn.

Heimildir

- Aðalgeir Kristjánsson. 2003. *Síðasti Fjölnismaðurinn: Ævi Konráðs Gíslasonar*. Reykjavík: Skrudda.
- Aðalgeir Kristjánsson 2005. Bessastaðaskóli: tveggja alda minning. *Andvari* 130:53–74.
- Alda B. Möller. 2014. *Íslenskukennsla í Bessastaðaskóla og á fyrstu árum Reykjavíkurskóla 1805–1855*. BA-ritgerð í Háskóla Íslands. Skemman.is, <http://hdl.handle.net/1946/17696>
- Benedikt Gröndal. 1923. *Dægradvöl: æfisaga mín*. Reykjavík.
- Björn K. Þórólfsson. 1925. *Um íslenskar orðmyndir á 14. og 15. öld og breytingar þeirra úr fornálinu*. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Dansk Biografisk Leksikon* 4. 1979–1984. 3. útg. Ritsstj. Sv. Cedergreen Bech. Kaupmannahöfn: Gyldendal.
- Einar Ó. Sveinsson. 1942. Sveinbjörn Egilsson: 150 ára minning. *Helgafell* 1, 3:116–122.
- Engelstoft, Laurits (ritstj.). 1806–1813. *Universitetets og Skole-Annaler 1806–1813*. Kaupmannahöfn: Directionen for Universitetet og de lærde Skoler.
- Gísli Brynjúlfsson og Jón Þórðarson. 1848. Formáli. *Norðurfari* 1:iii–viii.
- Halldór Kr. Friðriksson. 1846. *Íslensk læsebog med Ordregister og en Oversigt over den islandske Formlære*. Kaupmannahöfn: Jægers Skandinaviske Forlagshandel.
- Halldór Kr. Friðriksson. 1859. *Íslenskar rjettritunarreglur*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Halldór Kr. Friðriksson. 1861. *Íslensk málmyndalýsing*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag.
- Haukur Hannesson, Páll Valsson og Sveinn Yngvi Egilsson (ritstj.). 1989. *Ritverk Jónasar Hallgrímssonar II. Bréf og dagbækur*. Reykjavík: Svart á hvítu.
- Heimir Þorleifsson (ritstj.). 1975. *Saga Reykjavíkurskóla*. I. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Jón Árnason. 1952. *Æfisaga Sveinbjarnar Egilssonar*. *Ljóðmæli Sveinbjarnar Egilssonar*. 2. útg., bls. 1–50. Snorri Hjartarson gaf út. Reykjavík: Mál og menning.
- Jón Árnason. 1862. *Registur yfir bókasafn hins lærða skóla í Reykjavík*. Reykjavíkurskóli.
- Jón Jónsson. 1841. Skírsla um Bessastada-Skóla fyrir skólaárið 1840–1841. *Skólaskýrslur 1840–46*. Bessastaðaskóli.
- Jón Jónsson. 1843. Skírsla um Bessastada-Skóla fyrir skólaárið 1842–1843. *Skólaskýrslur 1840–46*. Bessastaðaskóli.
- Jón Aðalsteinn Jónsson. 1959. Ágrip af sögu íslenskrar stafsetningar. *Íslensk tunga* 1:71–119.
- Jón Þorkelsson. 1947. *Merkir Íslendingar*. Þorkell Jóhannesson bjó til prentunar. Reykjavík: Bókfellsútgáfan.

- Kjartan G. Ottósson. 1990. *Íslensk málhreinsun. Sögulegt yfirlit*. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- LS 6 = *Lovsamling for Island: 6, 1792–1805*. 1856. Oddgeir Stephensen og Jón Sigurðsson tóku saman og gáfu út. Kaupmannahöfn.
- LS 7 = *Lovsamling for Island: 7, 1806–1818*. 1857. Oddgeir Stephensen og Jón Sigurðsson tóku saman og gáfu út. Kaupmannahöfn.
- LS 13 = *Lovsamling for Island: 13, 1844–1847*. 1866. Oddgeir Stephensen og Jón Sigurðsson tóku saman og gáfu út. Kaupmannahöfn.
- LS 14 = *Lovsamling for Island: 14, 1848–1850*. 1868. Oddgeir Stephensen og Jón Sigurðsson tóku saman og gáfu út. Kaupmannahöfn.
- Magnús Grímsson. 1926. *Úrvalsrit*. Hallgrímur Hallgrímsson bjó til prentunar. Reykjavík.
- Páll Melsteð. 1912. *Endurminningar Páls Melsteðs, ritaðar af honum sjálfum*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafjelag.
- Páll Eggert Ólason. 1948. *Íslenzkar æviskrár I*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Páll Eggert Ólason. 1949. *Íslenzkar æviskrár II*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Páll Eggert Ólason. 1950. *Íslenzkar æviskrár III*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Páll Valsson. 1996. Íslensk endurreisn. *Íslensk bókmenntasaga III*, bls. 219–406. Reykjavík: Mál og menning.
- Reykjavíkurbósturinn*. 1846–1847. Reglugjöf um latínuskólann í Reykjavík.
- Rosted, Jacob. 1806. Modersmaalet betragtet som en vigtig Deel af den studerende Ungdoms Underviisning i Skolerne. *Universitetets og Skole-Annaler 1806–1813*. Ritstj. Laurits Engelstoft. Kaupmannahöfn: Directionen for Universitetet og de lærde Skoler.
- Sigurður Gunnarsson. 1864. *Æfminning séra Guttorms Pálssonar, prófests í Suður-Múlasýslu og prests á Hólmum í Reyðarfirði og Vallanesi á Völlum*. Akureyri: B. M. Stephánsson.
- Skólaræður Sveinbjarnar Egilssonar*. 1968. Haraldur Sigurðsson sá um prentun. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Svavar Þór Guðmundsson. 1997. *Bessastaðaskóli 1805–1846*. BA-ritgerð í sagnfræði. Háskóli Íslands.
- Sveinbjörn Egilsson. 1829–1840. Odyseifs-drápa í þýðingu Sveinbjarnar Egilssonar. *Bodsrít Bessastada skóla: 1.–2. bók 1829, 3.–4. bók 1830, 5.–8. bók 1835, 9.–12. bók 1838, 13.–16. bók 1839, 17.–20. bók 1840 og 21.–24. bók 1840*. Bessastaðaskóli.
- Sveinbjörn Egilsson. 1847. *Skólaskýrsla fyrir Reykjavíkur lærða Skóla árið 1846–47*. Reykjavík: Lærði skólinn.
- Sveinbjörn Egilsson. 1848. *Skólaskýrsla fyrir Reykjavíkur lærða skóla árið 1847–48*. Reykjavík: Lærði skólinn.
- Sveinbjörn Egilsson. 1849. *Skólaskýrsla fyrir Reykjavíkur lærða skóla árið 1848–49*. Reykjavík: Lærði skólinn.

- Sveinbjörn Egilsson. 1851. *Skólaskýrsla fyrir Reykjavíkur lærða skóla árið 1850–51*. Reykjavík: Lærði skólinn.
- Sveinn Pálsson (þýð.). 1789. Um þá organisku hluti á jarðarhnettinum. *Rit þess íslenska lærdómslistafélags* 10:175–264.
- Wolf, Christian A. 1977. *Sveinbjörn Egilsson's grammatical writings in Lbs. 456 4to: An edition and commentary with special reference to Rask*. Ph.D. thesis, Dept. of Germanic Languages, University of North Carolina.
- Yelverton, John R. 1971. *The first grammar of Icelandic in the native tongue. An edition of Lbs. 1238 8vo, and an investigation of its sources*. Ph.D. thesis, Dept. of Germanic Languages, University of North Carolina.

Óprentaðar heimildir

- Árni Thorsteinsson. Án ártals. *Minningar úr Bessastaðaskóla*. Óprentuð ritgerð. Einar G. Pétursson annaðist frágang.
- Árni Thorsteinsson. Án ártals. *Lbs. 2429 4to*. Landsbókasafn Íslands.
- Bps. = *Biskupsskjalasafn, Bps. C. VII. Bréf til biskups eða stiftisyfirvalda um Bessastaðaskóla*. Þjóðskjalasafn Íslands.
- Bps. 1a, Bps. 1b, Bps. 2a, Bps. 2b, Bps. 3a, Bps. 4b, Bps. 5a, Bps. 5b, Bps. 6a, Bps. 6b, Bps. 7a, Bps. 7b, Bps. 8a, Bps. 8b.
- Guttormur Pálsson (?). Án ártals. *Lbs. 1238 8vo*. Landsbókasafn Íslands.
- ÍB. 50 fol. Safn sendibréfa til Laurits Engelstoft. Landsbókasafn Íslands.
- KG 31.a.1. *Skjalasafn Konráðs Gíslasonar*. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Magnús Grímsson. 1847. *Lbs. 109 8vo a*. Landsbókasafn Íslands.
- MR Lestrarbækur = M.R. *Lestrarbækur 1851–1868*. Þjóðskjalasafn Íslands.
- MR Námsáætlanir = M.R. *Námsáætlanir o.p.h. 1851–1871*. Þjóðskjalasafn Íslands.
- MR Próf = M.R. *Skrifleg próf 1847–1848, 1852*. Þjóðskjalasafn Íslands.
- MR Stundaskrár = M.R. *Stundaskrár og próftöflur 1851–1893*. Þjóðskjalasafn Íslands.
- Sk. = *Skjalasafn skólastjórnarmála*. Þjóðskjalasafn Íslands.
- Sk. 1–14, Sk. 1–41, Sk. 2–8, Sk. 3–26, Sk. 5–1, Sk. 5–10, Sk. 5–15, Sk. 6–1, Sk. 6–9, Sk. 6–10, Sk. 7–3, Sk. 7–4, Sk. 8–17, Sk. 12–1, Sk. 13–1.
- Sveinbjörn Egilsson. Án ártals. *Lbs. 456 4to*. Landsbókasafn Íslands.

Lykilorð

Bessastaðaskóli, Reykjavíkurskóli, námsefni og kennsla í íslensku, málstýring, málstöðlun, stafsetning

Keywords

Bessastaðir School, Reykjavik Grammar School, curriculum and teaching of Icelandic, language planning, standardisation, orthography

Abstract

The school at Bessastaðir in Iceland (1805–1846) prepared students for the clergy and further studies at the University of Copenhagen. Despite its emphasis on classical languages and theological studies it is considered to have had considerable influence on the development of the Icelandic language and language norms in the 19th century. The article discusses the status of the Icelandic language in the school curriculum but it also highlights the multi-disciplinary nature of language instruction through translations from Greek and Latin under the supervision of renowned experts in Old Icelandic who also were keen supporters of Icelandic language vocabulary development. Many able students built on this experience to pioneer the development of Modern Icelandic.

Icelandic lessons in the Bessastaðir School timetable consisted of translations from Latin and Danish with less emphasis on literature; some attention was paid to grammar while orthography varied. The school was cramped and the building not fit for purpose. This state of affairs prevailed until the school moved to Reykjavik in 1846, which opened up great possibilities. Finally, teaching of modern languages, including Icelandic, could be developed in the curriculum.

Timetables in the Reykjavik Grammar School show increased emphasis on the subject Icelandic, both in number of hours and variety of content. Teaching of the subject was prescribed by official regulations and included Icelandic grammar as well as modern and medieval literature. Standardised orthography was developed and firmly established in the early years of the school by rules that were largely based on Old Icelandic. These rules are still mostly applicable in modern day Icelandic texts. The article describes these developments in the first few years of the Reykjavik Grammar School, largely based on the school's archives and significant essay material from students at the time.

Alda Bryndís Möller
MA-nemi í íslensku
Hjallabrekku 6
200 Kópavogur
aldam@outlook.com